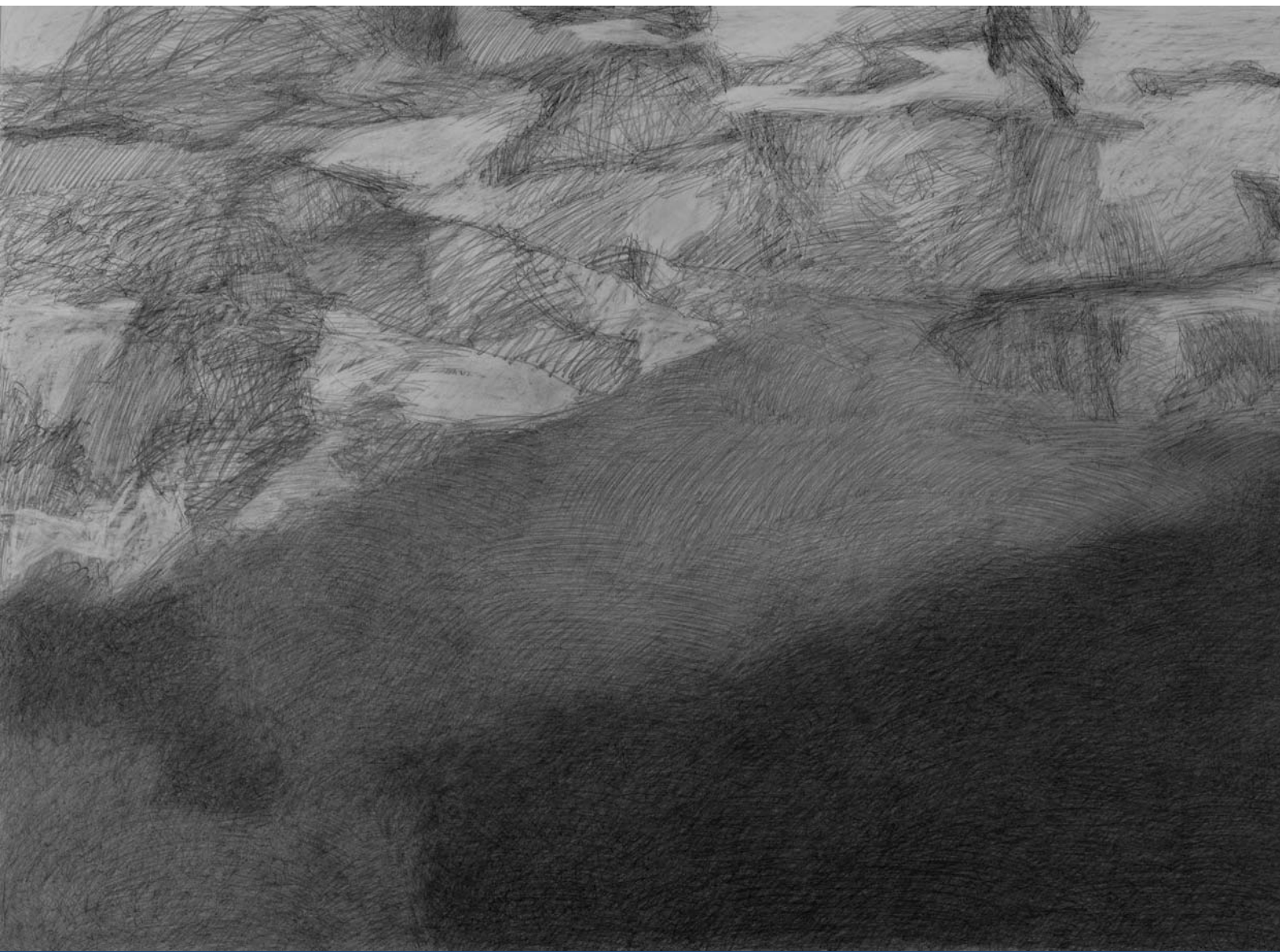

Բնագիր

PAKINE

2018

ԹԻԻ 1

Գրականություն - Արուեստ - Իմացական Աշխարհ

Խմբագրական

Արձակը իբրև գրաւոր խօսքի ձև կը թուի ամենահարազատը ըլլալ մեր առօրեային: Գաղտնիք մը չէ. չենք ապրիր բանաստեղծական ժամանակներու մէջ: Որքան ալ կը սիրենք բանաստեղծական տողին թռիչքն ու վերացումը, արձակը կարծես կը մնայ աւելի մօտիկը հաղորդակցութեան դարու բնակիչներու, ուր ամեն բան տեղեկութիւն է արագ ընկալուող ու յաճախ ալ արագ մոռցուող: Վերջապէս անոր ճիւղաւորումներուն մէջ է, որ կ'անցընենք մեր օրերուն մեծ մասը, անով է, որ կ'արտայայտենք մեր փափաքներն ու պահանջները, սէրերն ու հակակրօնները: Արձակը կը թուի թէ մեզի կու տայ պատմելու անսահման կարելիութիւն ու պատումի այդ բովին մէջ է, որ կը շնչենք ու կ'երագենք: Մարդ արարածը պատմող արարած մըն է եւ, ի հեճուկս պատկերի ճարտարարուեստին մէջ ընթացող օրըստօրէ գարգացումներուն եւ անոնց ընձեռած մատչելիութեան, լեզուն կը մնայ պատմելու գերազանց գործիքը, արձակն ալ հետը անոր գլխաւոր լծակիցը: Արձակը մեր մտքերուն տենչանքները կ'արձակէ համայնական տարածքին մէջ լեզուի անհունին ու կը հաւաքէ մեզ պատումի խարոյկին շուրջ:

Թիւր կը բանանք երիտասարդ արձակագիր Քրիստիան Բատիկեանի անտիպ վէպէն հատուածով մը: Արագ կարդացուող, գրեթէ առանց ինքզինք զգացնելու Բատիկեանի տողերը կը յորդին կեանքով ու ընթերցողը կը համակեն վէպը կարդալու անհամբերութեան զգացումով: Ապա, կը ներկայացենք Գրիգոր Պըլտեանի գրիչէն քանդակուած կտոր մը, որ իր դանդաղ, մէջ մէջի բացուող ոճով մեզ կը տանի լեզուին ակունքները կարծես: Ենովք Լագեան պատրանք ու հեքիաթ միատեղող գրութեամբ մը մուտք կը գործէ «Բագին»: Անոր լեզուն կարծես կը յիշէ ու կ'երագէ ինքզինք: Վերջապէս կու տանք Յրայր Անմահունիի գրիչով պէյրութեան խիտ պահերու տեսարաններ ազուցող կտոր մը, ուր մէկ բառով ամբողջ պատկեր մը կրնայ գծուիլ ընթերցողին մտապաստառին վրայ: Չորս գրութիւն, պատումի չորս տարբեր մօտեցումներով:

Կարօ Արմենեանին հետ կը մտնենք բանաստեղծութեան պուրակը, ուրկէ եկող բառերու խշրտոց մը ու գով սիւք մը մեզ կը դիմաւորէ ու կ'առնէ գիրկը:

Ապա կարգը կրկին արձակինն է, ոչ պատմողականը այս անգամ, այլ նկարագրականը: Առաջին գրութեամբ Միհրան Մինասեան կու տայ վերջին փունջ մը Չապէլ Եսայեանի անտիպ մնացած նամականիւն: Անոնց մէջէն առօրեայի Եսայեանն է, որ մեզի կը նայի, սակայն կը զգանք միշտ ներկայութիւնը մեծ գրողին՝ պահուած տողերուն ետեւ: Ապա կու տանք Անդրանիկ Տագեսեանի համապարփակ ուսումնասիրութիւնը մեծն Կոմիտասի կեանքի վերջին տարաբախտ շրջանին: Յոնկէ մեզի կը նայի նորէն առօրեայի երաժիշտ մը, սակայն անոր նայուածքին մէջ ամբողջ ժողովուրդի մը ողբերգութիւնն է որ կը մարի: Բաֆֆի Աճեմեան կը գրախօսէ Քրիստիան Բատիկեանի առաջին հատորը՝ *Սուփրը հերոսները կը մեռնին ամբաս*, գիրքին երկրորդ հրատարակութեան առիթով եւ վերջապէս կու տանք Շաքէ Մաթոսեանի գեղեցիկ գրութիւնը Ռուբէն Նաճարեանի անգուգական արուեստին մասին: Ռուբէնի վերջին շրջանի պաստառները ջնջումի ու ընչաթափման գործողութիւնը կը հասցնեն գազաթնակէտի, ակնդիրը տանելով երեւակայութեան խորերը: Արձակ արուեստ մը ահաւասիկ, արձակով տոգորուած այս թիւը պարուրող:

Բազմ

ՅՈՒՆՈՒԱՐ-ՄԱՐՏ 2018

ԾԷ. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 1

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Մետաղէ երազներ

(Հատուած վէպէն) | ԶՐԻՍՏԻԱՆ ԲԱՏԻԿԵԱՆ..... 5

Թեղենիս | ԳՐԻԳՈՐ ՊԸԼՏԵԱՆ..... 14

Բանաստեղծութիւններ | ԿԱՐՕ ԱՐՄԵՆԵԱՆ..... 23

Ճեր օրերուն սփոփանքը | ԵՆՈՎԶ ԼԱԶԵԱՆ..... 33

Կծկուածք | ՀՐԱՅՐ ԱՆՄԱՀՈՒՆԻ..... 38

Խմբագիր | Սոնիա Քիլեճեան-Աճեմեան

Փոխխմբագիր | Նորա Բարսեղեան

Զեւաւորում | Անոյշ Ակներեան Էջաղրում | Գօգօ Յաւանճեան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՐԴ

Քրիստիան Բատիկեան

Մարուշ Երամեան

Վիգէն Թիւֆէնքճեան

Յակոբ Կիւլլիճեան

Աւետիս Յաճեան

Վարդան Մատթէոսեան

Շաղիկ Մկրտիչեան

Արքմենիկ Նիկողոսեան

Արամ Պաչեան

Սեւան Տէյիրմենճեան

Միրնա Տուզճեան

Յարութիւն Քիւրքճեան

«ԲԱԳԻՆ»

Կողքի նկարը՝ Ռուբեն Նաճարեանի,
Անվերնագիր (2005) թուղթ եւ մատիտ, 54 x 65 սմ.

Չապել Եսայեանի անտիպ նամակները Արամ Անտոնեանին (1921-1934 թթ.) Գ. ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ	42
Այցելութիւն Villejuif՝ Կոմիտաս Վարդապետին ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԵՍԵԱՆ	49
Սուփըր հերոսներու ժամանակը ԲԱՖՖԻ ԱՃԵՍԵԱՆ	56
Բաղաձայնոյթը հոգեւոր տաղերում ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ ԱԼՎՐՅԵԱՆ	60
Ռուբենի գծանկարները կամ ճերմակով ջնշումը ՇԱԲԷ ՄԱԹՈՍԵԱՆ	74

Հրատարակութիւն՝ Համազգայինի Կեդրոնական վարչութեան

Հասցէ՝

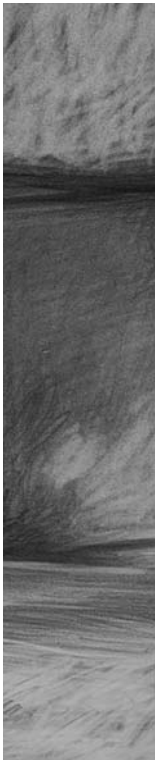
Պուրճ Համուտ
Շաղգոյեան կեդրոն, Բ. յարկ
E-mail: pakin@hamazkayin.com
Հեռ. 00961 1 241072

Տպագրութիւն՝

Համազգայինի
«Վահէ Սէթեան» տպարանի

Ցրուումի կեդրոն՝

Համազգայինի Գրատարած,
Շաղգոյեան կեդրոն,
Պուրճ Համուտ
Հեռ. (01) 241263/4
Ֆաքս. (01) 260329
Փոստարկդ. 80 1096 Պուրճ Համուտ
E-mail: print@hamazkayin.com

Ռուբեն Նաճարեան, Անվերնագիր
(1990) թուղթ եւ մատիտ, 57 x 38,3 սմ

Մետաղէ երազներ (Հատուած վեպէս)

ՔՐԻՍՏԻԱՆ ԲԱՏԻԿԵԱՆ

Կ'ըսէ՝ մտքերս կը ցաւին:

Կ'ըսեմ՝ մտքերը ինչպէ՛ս կրնան ցաւիլ:

Կ'ըսէ՝ անանկ զգացում մըն է, կը մտածես ու միայն ցաւ կը զգաս, կարծես ներսն է կը միասս, եւ աշխարհը գլխուդ հիմա կը փչի եւ ամէն բան անիմաստ է...:

Երբեմն չես գիտեր՝ հոգեբոյժ կանչեմ, թէ՛ նուազ տպաւորապաշտ ընկերուհի մը գտնեմ: Յետոյ կ'անդրադառնամ որ հոգեբոյժ մը դժուար թէ կարենայ օգտակար ըլլալ հոս. ամէն բան իր ատենը ունի, եւ հոգեբոյժին ատենը շատոնց փախցուցեր ենք: Կը մնայ նոր ընկերուհիի մը մասին մտածել, բայց հոն ալ հիմնական խնդիր մը կայ. ո՛վ ինչ կ'ուզէ թող ըսէ, ընկեր մը չես ընտրեր, պարզապէս ստիպուած ես հանդուրժել անոր որ համաձայն է քեզի հանդուրժելու: Յոռի շրջանակ մը, որմէ չես ազատիր:

Մարի 21 տարեկան է, թէեւ երբ խօսի, բաներ մը կը պատմէ իր կեանքին մասին, որոնք ապրելու համար առնուազն յիսուն տարիի պէտք ունէր: Չեմ միջամտեր, կը ձգեմ ուզածը ըսէ, ակեյի ու ակեյի խրելով իր պատրանքներու ու յօրինուած աշխարհին մէջ. թող խօսի, նալլէ՛ք: Արդէն լաւ ընկեր ըլլալը այդ չէ: Թէեւ կարծեմ տեղ մը կարողացի որ լաւ ընկերը անպայման ճշմարտութիւնը պիտի ըսէ միշտ, որչափ որ ալ ցաւոտ ըլլայ այդ ճշմարտութիւնը: Բայց այդ պարագային ինք ալ ուրեմն լաւ ընկեր չէ, քանի երբոր են խորասուզիմ իմ սուտերուս լաբիրինթոսը, երբեք չ'ըսեր՝ ա՛յլ կը բաւէ, մի՛ յօրիներ:

Մէկ խօսքով՝ իրար գտած ենք: Անշուշտ պիտի հարցնէք՝ իսկ ատիկա դըժուար չէ: Բայց երբ երկու ընկեր միթոման են եւ օրէ օր ակեյի ու ակեյի կը կորսնցնեն կապը իրական աշխարհին հետ, ատիկա պարզապէս դժուար չէ, շատ ակեյի գէշ բան մըն է: Լաւ, եթէ միայն երկուքս ըլլայինք, կերպով մը կը յարմարէինք, բայց երկուք չենք:

Անտրէն մեր երրորդ ընկերն է, եւ հաւանաբար բնաւ պիտի չզարմանաք, եթէ ըսեմ որ ան ալ հոգեբոյժի պէտք ունի:

ՔՐԻՍՏԻԱՆ ԲԱՏԻԿԵԱՆ

Ես մէկը չեմ երկուսն, եւ գոնէ իմ պարագայիս, իմ alter-ego-ս կ'ապրի ոչ թէ տեղ մը ժամանակի եւ տարածութեան մէջ, այլ՝ իմ մէջս: Ուրեմն հոսկէ կու գայ անծիս սոսկալի երկատուածութիւնը, որովհետեւ, այդ միւսը, եղբայրս ըլլայ, կամ տղանքս ես, չափազանց տարբեր է ինձմէ (կամ ես՝ իրմէ): Մէկ մարմինն մէջ ապրած ըլլալով, սակայն, տարբեր կենսագրականներ ունիք, եթէ մեզմէ մէկը ծնած է, ըսենք, Պոլիս, միւսը կրնար ծնած ըլլալ Պուրքիսո-Ֆասօ կամ Երեւան: Յետոյ օր մը եկաւ, ասկէ քանի մը տարի առաջ, երբ այս երկուստերս, պարագաներու բերումով, իրարու

ծուլուեցան, եղայ արեւմտահայ մը արեւելահայ իրականութեան մէջ, կամ արեւելահայ մը՝ արեւմտահայ երազներու մէջ: Ուր կ'աւարտի ան, եւ ուր կը սկսիմ ես՝ չեմ գիտեր: Միայն գիտեմ, որ երկուքս ալ կը փափաքինք գրել:

Անտրէն ու Մարին կրնային միասին ըլլալ, եթէ այդչափ ինքնասիրահարած չըլլային: Յաճախ կը խորհիմ թէ Մարի որչափ մինակ է եւ թէ որչափ իտեալական գոյգ կրնար կազմել Անտրէին հետ, անշուշտ եթէ համատեղ անձնասպանութիւնը, որ անխուսափելի պիտի ըլլար այդ պարագային, կարելի ըլլար իտեալական համարել: Պարզապէս Մարի անչափ կը սիրէ ինքզինք ու չի կրնար հանդուրժել Անտրէին ալ անչափ ինքզինք սիրելուն: Մնացի ես, բայց ես ալ անչափ կը սիրեմ ինքզինքս: Ասանկ ալ կ'ապրինք մեր ընդհանուր յարկաբաժնին մէջ, ինքզինքնիս սիրելով:

Վիվիէն թաղամասի մեր յարկաբաժինը պզտիկ է, քանի մը ոտնաչափ միայն, բայց առանձին ննջարանի մը շքեղութիւնը ունի: Անշուշտ անխօս համաձայնութեամբ մը ննջարանը Մարիին զիջած ենք, բայց ատիկա արգելք չ'ըլլար որ ես կամ Անտրէն հպարտութեամբ շեշտենք առանձին ննջարան ունենալու պարագան, երբ մեր բնակարանին մասին խօսելու ելլենք:

«Յոտած սթիւտիօ մը չէ», կ'ըսեմ իսկական պուրժուայի վայել անհոգ շեշտով եւ սովահար ու զգզուած ընկերներու խայտաբղետ խումբին մեծահոգաբար ժպտելով: Յոյս ունիմ թէ ժպիտս լիովին կ'արտայայտէ «ո՛վ դուք թշուան թափառականներ, մէյ մը նայեցէք՝ ինչ շնորհ ըրած եմ ձեզի հետ սա սրճարանը գալով» նախադասութիւնը: Բայց քանի որ ամսականս տակաւին չեմ ստացած ու քիչ ետք պիտի խնդրեմ որ Լիւսին ինծի փոխարէն վճարէ, կը ստիպուիմ պետք եղածէն աւելի ջանասիրութեամբ հիանալ աղջկան կապոյտ կեղծամին:

ՄԷկ խօսքով՝ բնակարաննիս հոտած սթիւտիօ չէ, այսինքն՝ սթիւտիօ չէ. հոտածը հոտած է: Ատեն ատեն երբ Մարին իր հերթական «կեանքի մեծ սեր»ը վնասելով դուռը քիչ մը ուժով գոցէ ետեւէն, ես ու Անտրէն վախցած առաստաղին կը նայինք, քանի վտանգը մեծ է որ օր մը չէ օր մը գլուխնուս փլչի:

Առաջին իսկ վայրկեանին, երբ բնակարանը տեսանք, գիտէի որ Մարին նընջարանը պիտի գրաւէր: Երբ օր մը ըսի ատիկա, Մարի իսկոյն վրայ եկաւ թէ խօսքս սեքսիզմ կը հոտի կոր:

«Ուրեմն եթէ աղջիկ եմ, ըսել է փափկասուն ըլլալու եմ, համ...»:

Ըսի որ իրաւունք ունի եւ սիրով կոտրած բազմոցին վրայի իմ տեղս կը փոխեմ իր մահճակալին հետ, նոյնիսկ ներողութիւն խնդրեցի որ ատենօք այդչափ սեքսիստ եղած եմ: Բայց քիչ մը մտածելէն ետք Մարի գտաւ թէ խորքին մէջ ըսածս տանելի է, այնքան ալ սեքսիստ չէ: ՄԷկ խօսքով՝ տեղս մնացի:

Ննջարանի մահճակալէն գատ պառկելիք տեղի երկու կարելիութիւն կայ միայն. կոտրած բազմոցը եւ կամ յատակը: Ուրեմն առաջին իսկ վայրկեանին, երբ բնակարանը տեսանք, հոն, տեղւոյն վրայ մէջքի սոսկալի ցաւեր սկսայ ունենալ, շաբաթ մը ամբողջ տրտնջացի Անտրէին քով, եւ երբ վերջապէս որոշեցինք բնակարանը վարձել, Անտրէ ինք առաջարկեց որ բազմոցին վրայ

են պամկին: Ինք ընտրեց – անշուշտ ընտրանքի ուրիշ կարելիություն չունենալով- ընդհանուր սենեակին մեկ անկիւնը: Նոյնիսկ հպարտացաւ թէ հին լաթերէն հիմա անանկ անկողին մը պիտի շինէ որ ես ու Մարին կռուելու սկսինք իր տեղին համար: Անշուշտ ինքնաշէն անկողնին վրայ երկու գիշեր տառապելէն ետք ստիպուեցաւ իր ընկերուհիէն դրամ փոխ առնելու, իսկական անկողին մը գնելու համար, եւ շուտով անդրադառնալով որ այդ անկողինը շատ սուղի նայեցաւ ու դժուար թէ կարենայ մօտակայ մեկ տարուան ընթացքին պարտքը վերադարձնել, ընկերուհիէն բաժնուեցաւ:

Շէնքը 4 Սեպտեմբերի եւ Ռիշելէօ փողոցներուն անկիւնը կը գտնուի, հետեւաբար միշտ կը կռուինք թէ մեր տունին ճիշդ հասցեն ինչ է: Անտրէ վրստահ է թէ 4 Սեպտեմբերի փողոցն է շիտակը, Մարի Ռիշելէօ փողոցին վրայ կը յամառի: Իմ դիրքորոշումս յաճախ կը փոխուի, կախեալ անկէ, թէ այդ օր ճաշիս համար երկուքէն ո՞վ պիտի վճարէ:

Կէտ մը կայ սակայն, որուն շուրջ միշտ համերաշխ ենք. երբոր հերթական ծանր օրուքնէ, գործի, սիրոյ ու գուլարճութեան ձախող փնտռտուքներէն ետք տուն դառնանք ու մեր բնակարանին գունաթափ պատերուն նայինք, յանկարծ անբացատրելի ջերմութիւն մը կը զգանք ու թեթեւութեամբ շունչ կ'առնենք. ինչ աղուոր է մեր բնակարանը:

Անշուշտ վստահ եմ, եթէ մայրս օր մը չէ օր մը այս յարկաբաժինը տեսնէ, շուտով ինք ալ հոգեբոյժի պէտք պիտի ունենայ, անոր համար երբ հետը սքայփով խօսելու ըլլամ, միշտ Լիւսիին բնակարանը կ'երթամ: Ատիկա, անշուշտ, իր անպատեհութիւնները ունի, քանի անկէ ետք քանի մը ժամ պիտի Լիւսիին մէկը միւսէն խելայեղ գաղափարները մտիկ ընեմ, բայց ստիպուած եմ հանդուրժելու, քանի քիչ թէ շատ տանելի բնակարան ունեցող ուրիշ ընկեր մը չունիմ:

Այո, բնակարաննիս շատ շքեղ չէ, մանաւանդ բաղնիք հողաթափերով պէտք է մտնել, եթէ չես ուզեր յետագայ ողջ կեանքդ սիֆիլիսէն բուժուի, բայց չենք դժգոհիր: Ամենէն կարելորը՝ բաղաքին կեդրոնը կը մնանք: Գիշդ է որ Լիւսի ըսաւ թէ կեդրոնը բնակիլը տակաւին շքեղութիւն չէ, քանի իր անտուն հօրեղբայրը՝ պարոն Ռէյմօն, Արուեստներու կամուրջին տակը գիշերելով նոյնպէս կրնայ հպարտանալ թէ կեդրոնը կը մնայ, եւ ատոր շքեղութիւնը քիչ մը կասկածելի է, բայց ես ըսի որ ամէն բանէ գատ բաղնիք ունենալու պարագան կայ, հետեւաբար ի տարբերութիւն անտուն պ. Ռէյմօնի, իմ կեցութեանս պայմանները շքեղ կրնան համարուիլ:

«Ինչպէ՞ս»:

«Տէս, հօրեղբայրդ մեռած կատուներ կը հոտի կոր, ես՝ ոչ»:

Լիւսի հակառակելու ոչինչ գտաւ եւ ստիպուեցաւ ընդունիլ որ ըսածս տրամաբանական էր:

Մեր բնակարանին միւս, կեդրոնը գտնուելէն ոչ նուազ կարելոր,

պատեհութիւնը հինգ յարկանի շէնքին վերջին յարկը գտնուիլն է: Նախ՝ վերելակ չունինք, եւ Մարիին յօդացաւէն տառապող մայրը չի կրնար ուզածին չափ յաճախ այցի գալ: Անկէ զատ, շէնքը հրդեհի սանդուխ ունի որ փողոցէն մինչեւ մեր պզտիկ հիւրասենեակին պատուհանը կ'ելլէ: Ասիկա շատ յարմար է, քանի երբ Անտրէին գազագած ընկերուհիներէն մէկը յանկարծ դուռին առջեւը տնկուի -ինչ որ յաճախ կ'ըլլայ, խոստովանիմ-, Անտրէն պատուհանէն շուտ մը անհետանալու կարելիութիւնը ունի միշտ:

Վերջին յարկը բնակելու գլխաւոր պատեհութիւնը սակայն տանիքն է որ ամբողջապէս մերն է: Անշուշտ քիչ մը վտանգաւոր բան է ատիկա, հաշուի առնելով որ երեքս ալ քրօնիք կերպով անձնասպանական հակումներ ունինք, բայց միւս կողմէն՝ այլեւս ոտքէն գլուխ սիկամէթ չենք հոտիր:

Երեքս ալ մոյլ ծխողներ ենք. եւս մէկ յատկանիշ որ միշտ կը միաւորէ անձնասպանական հակումներով մանիաբալ տէրբէսիվ մարդիկը: Սկիզբը տունը կը ծխէինք, բայց օր մը, երբ այլեւս ծուխին պատճառով սենեակին մէջ չէինք տեսներ իրար, Մարի յանկարծ պոռաց որ սլ կը բաւէ, որ իր վրայի մըշտական սա ծխահոտին պատճառով այլեւս ոչ մէկ տղայ կ'ուզէ հինգ վայրկեանէն աւելի հետը անցընել:

«Մարի, ըսածդ չի կրնար ճիշդ ըլլալ, քանի եթէ կ'ըսես «ոչ մէկ տղայ», նկատի առնելու ես որ մենք ալ տղայ ենք ու հետո կ'ապրինք, վստահ՝ հինգ վայրկեանէն շատ աւելի»:

Բայց Մարի շատ համոզիչ չգտաւ Անտրէին այս փաստարկը, եւ հիմա տանիք կ'ելլենք ծխելու համար: Երբ է որ օրուան ընթացքին այնքան անզամներ պիտի հոն ելլենք, որ յաճախ գործերնիս ալ կ'առնենք հետերնիս, քանի օրը քառասուն անգամ վեր ու վար ընելը շատ յարմար բան չէ: Ամառները քիչ մը տաք է անշուշտ, բայց շատ չենք տրտնջար. հիմնական խնդիրը ձմեռն է: Երբ Յունուարի պաղերուն աշխարհի չորս ծագերէն եկող հովերուն դեմ առ դեմ, վերարկուներու ու ծածկոցներու մէջ փաթթուած ու անբաժան գլանիկները շուրթերնէս կախ, մէկ ոտքէն միւսը կը թռչկոտինք քիչիկ մը տաքնալու համար, յաճախ կը հարցնենք ինքզինքնուս՝ ինչ պէտք ունինք սա քաքին:

«Իրաւ կ'ըսես կոր, ձգել պէտք է»:

«Եւ թէ դրամնիս կը խնայենք, իմ սիկամէթս արդէն 8 եւրօ դարձաւ»:

«Շատ ճիշդ ես... մէկ հատ ալ ծխենք, իջնանք»:

Քանի որ ծխելու դեմ համաեւրոպական պայքարին հետեւանքով սիկամէթները օրէ օր աւելի ու աւելի կը սուղնան, իսկ մենք բնաւ մտադիր չենք զիջիլ առողջ սպրելակերպի մասին քարոզներու, ուրեմն զարտուղի ճամբաներ կը փնտռենք յաճախ: Թաղին անկիւնը հնդիկ նպարավաճառ պ. Գիշօրին խանութը կայ: Խանութը հնդկական ոչինչ ունի, բայց քանի որ տէրը եւ միակ աշխատողը՝ պ. Գիշօր, հնդկական ծագում ունի, փոխադարձ հա-

մաճայնությունը մը խանութը հնդկական սեպած ենք: Պ. Գիշոր շատ ազնիւ մէկը ըլլալով չ'ուզեր իր բարի անունը արատաւորել, անոր համար ապօրինի գործերը իր փոքր եղբօր յանձնած է: Անշուշտ չեմ ըսեր թէ քօթայինի ընդատակեայ գործատուն ունին եւ կամ խանութին նկուղը սեքս-գերուհիներ կը պահեն, պարզապէս սանկ նանկ ապրանքներ կը բերեն Յնդկաստանէն, որոնք, շէշտեմ, լման օրինական են հնդկական հանրապետութեան մէջ -թըմ-րախտտերու զանազան տեսակները քիչիկ մը կը կասկածիմ թէ շատ օրինական ըլլան, բայց ինչ որ է: Ուրեմն ատեն ատեն նաեւ հնդկական արտադրութեան ծխախոտ կ'ունենան, եւ երբ դրամնիս սպառի, պ. Գիշորին փոքր եղբօր հաւատարիմ յաճախորդներն ենք: Անշուշտ հոս յոգնակի պէտք չէ ըսեմ, քանի Անտրէն ու Մարին կերպով մը որոշած են թէ հնդիկները մասնաւոր սեր ունենայու են հայերու հանդէպ, անոր համար միշտ գիս կը դրկեն ընդատակեայ առուտորի: Իրաւ որ, պ. Գիշորին փոքր եղբայրը -որուն անունը ոչ մէկս գիտենք- միշտ կը շէշտէ թէ մասնաւոր համակրանք ունի հրեաներուն հանդէպ: Երբեք չեմ ճշդեր թէ հրեայ չեմ, կարելորդ մարդը համակրանք ունի: Միշտ կ'ըսէ որ ինծի համար մասնաւոր գեղչեր կ'ընէ, թէ եւ երբ օր մը թաղեցի ծանօթ տղու մը հարցուցի թէ ո՞րչափ կը վճարէ հնդկական սիկամէթին համար, հասկցայ որ մենք կրկնակի կը վճարենք: Բայց նորէն ալ խանութի ծխախոտէն հինգ անգամ աւելի աժան է: Թէեւ ազնիւ ըլլալու համար խոստովանիմ որ որակն ալ խանութի ծխախոտէն 20-23 անգամ աւելի ցած է: Ու երբոր արցունքներու ու հազի ալիքներուն մէջ խեղդուելով, չդադրելով սակայն ծուխի հերթական չափաբաժինը կ'ընէ, իրար կը վստահեցնենք թէ ասի վերջին անգամն է, թէ այլեւս այս քաքը պիտի չգնենք, նորէն ալ գիտենք. վաղ թէ ուշ գլխահակ պիտի վերադառնանք պ. Գիշորին եղբօր:

Երբոր մաման ատեն ատեն ծրարներ դրկէ Պոլիսէն, անշուշտ առաջին բանը որ կ'ուզեմ, սիկամէթն է: Մայրս այդ գործին վարպետն է արդէն. գիտէ ինչպէս թաքցնել տուփերը անուշեղէններու արանքին, որպէսզի մաքսատունը չկարենայ յայտնաբերել:

Երար ստացած օրերուս իսկական իշխան մըն եմ տունին մէջ. մեծ պատկառանքով կը խօսին հետս ու ամբողջ օրը բոլորտիքս կը դառնան, սովահար աչքերով միշտ գրպաններուս նայելով: Անշուշտ միշտ կը պահեմ ծխախոտները: Անշուշտ միշտ կը գտնեն պահածս: Մեր տունին մէջ ամէն բան ընդհանրական է:

Ինչպէս ըսի, առողջ ապրելակերպը քիչ կը մտահոգէ մեզ: Մեր պարագային, աւելի կարելոր խնդիր մը կայ. ծխելը օրէ օր աւելի ու աւելի կը խրէ մեզ ամենակուլ ռոմանթիսմին ովկիանոսը: Մնայուն տէքրէսիոնով տառապող մարդոց համար ռոմանթիկ ըլլալը անշուշտ շատ լաւ բան չէ, բայց դիւրին ալ չէ ամէն օր տանիքէն մայրամուտը դիտել ու ռոմանթիկ չըլլալ:

Երբոր արեւը այնչափ իջնէ որ հաւասարի հեռուն տարտամօրէն փայլփլոդ Էյֆելի գագաթին, եւ ամջենիս փռուած ցածրայարկ Փարիզը արիւնտ նարինջի երանգներով ներկուի, կը սկսի պատմութիւններու եւ յիշատակներու ժամը: Ու հոն ենք բով բովի, ու կարծես միշտ հոն եղած ենք, հնօրեայ բուրմերու պէս, արեւին մահը ողբացող, նայուածքնիս դէպի անորոշ հորիզոններ, շուրթերնիս կիսաբաց: Ու պատմութիւններ կը թեւածեն միջոցին մէջ, հանդարտ, ցած, գրեթէ շուկով, պատմութիւններ՝ նոր կամ մոռցուած, հագար անգամ պատմուած. մեր կեանքերուն պատմութիւնները. ու կը թուի, հոն, այն տանիքին վրայ է որ քիչ քիչ ձեւ ու բովանդակութիւն կ'առնենք, կ'ըլլանք մենք, ինչ որ կ'ուզենք ըլլալ, ինչ որ ուզած ենք ըլլալ, ինչ որ չենք յաջողած:

Ու Մարիին ցած ձայնը հորիզոնները կը լեցնէ, ու այդ ձայնին հեծած կը սուրանք դէպի հեռուները, Օվերնիական այն պզտիկ գիւղաքաղաքը, ուր ինք եղաւ. ուրկէ եկաւ: Ուր պիտի չվերադառնայ երբեք: Ու հոն, պզտիկ բլուրի մը վրան, կեցած է կարմիր կղմինտրէ սրածայր տանիքով ճերմակ տունը, ու դէպի տուն տանող ծառուղիին մէջ պզտիկ Մարի սրճագոյն ստեւով շունին հետ կը խաղայ: Ու տարիները կ'անցնին, ու Մարի միշտ հոն է, այն ծառուղիին մէջ, այն շունին հետ, ու կը թուի աշխարհը միշտ այդպէս պիտի մնայ: Բայց աշխարհը երբեք «այդպէս» չի մնար, ու սրճագոյն ստեւով շուները օր մը պիտի կորսուին:

Ու կը պատմէ –միշտ ցած ձայնով, պահուն վայել հանդիսաւորութեամբ ու մեղմ թախիծով– ինչպէս 12 տարեկանին թոքերու քաղցկեղ յայտնաբերեցին բովը, եւ թէ ճիշտ տխուր էին ամէն օր զինք դպրոց ճամբող մօրը աչքերը: Ու տարիներու հեռուէն կը տեսնենք կաս-կապոյտ աչքերը պզտիկ տղուն, որ տակաւին նախակրթարանէն ինքնամոռաց կերպով սիրահարած է Մարիին: Յուսահատութիւնը այդ աչքերուն, երբ կ'անդրադառնայ որ իր սիրեցեալը կը վտիտնայ ժամէ ժամ: Մշուշները այդ աչքերուն, երբ թաքուն, ամէն օր վարդ մը կը դնէ աղջկան գրասեղանին: Ու Մարի գիտէ թէ ո՞վ է ծաղիկ նուիրողը, ու Մարի չ'ուզեր տղան ամչցնել: Ու տղուն մշտական սրտակցութիւնը եւ անսահման սէրը միակ բանն են որ ուժ կու տան աղջկան ու կը ստիպեն անձնատուր չըլլալ: Մինչեւ հիմա կը յիշէ արցունքները, որ հոսեցան տղուն աչքերէն, երբ օր մը, հերթական բժշկական քննութիւնէ ետք, այլեւս յուսահատ, ամէն բան պատմեց անոր: Կը յիշէ այն երեկոն, երբ արեւամարի լոյսերուն ներքոյ երկու պզտիկներ ձեռք ձեռքի կը քայլին խորհրդաւոր ծառուղիներէն, ու տղան միշտ կը շնչէր՝ «միայն չյանձնուի՛ս, Մարի...»:

Յետոյ, ճակատագրական օրը, երբ այլեւս վիրահատական միջամտութիւն պիտի ըլլար: Ու տղան տունէն փախչելով ամբողջ գիշերը հիւանդանոցը անցուց: Ու գործողութեան ատեն, քոմայի մէջ, Մարի յստակօրէն զգաց տղուն մօտը ըլլալը եւ միայն ատիկա ուժ տուաւ իրեն պայքարելու... Ու տղուն ծնող-

քը շատ բարկացան գիշերը տունեն փախչելուն համար, նաեւ որովհետեւ Մարիին ընտանիքը բողոքական էր, ու իրենց զաւակը աղջիկէն հեռացնելու համար ուղարկեցին զինուորական դպրոց, Թունուզ: Ու Մարի արթնցաւ քոմայէն որ տղան չկար:

Ու այլեւս հետաքրքրական չէ՝ արդեօք ինչպէս անցած էր գործողութիւնը:

Ու այլեւս կեանքը գրկուած է իմաստէ:

Բայց ճակատագիրը իր ծրագրերը ունի, ու Մարի քիչ քիչ պիտի կազդուրուի. 13 տարեկանին արդէն լման առողջ է եւ առաջին բանը որ կը մտադրէ ընել, երթալ է Թունուզ ու գտնել տղան: Անշուշտ տակաւին պզտիկ ըլլալուն, չի կրնար իրագործել ատիկա առանց մօրը թոյլտուութեան: Ու Մարիին մայրը, հակառակ ամէն օր եկեղեցի երթալուն ու ջերմեռանդօրէն աղօթելուն, բաւական լայնախոհ մէկն է, ու ըսելով թէ կը հասկնայ որ իր աղջիկը երբեք չի կրնար երջանիկ ըլլալ առանց այդ տղուն, կ'արտօսէ որ Մարի մեկնի Թունուզ: Աւելին, ինք ալ կը մտադրէ Մարիին հետ երթալ, քանի երիտասարդ ատեն թունուզցի սիրական մը ունեցած է եւ յոյս ունի գտնելու զինք հոն:

(Յոս շատ յստակ չէ թէ ինչ կարծիք ունի այս ամէնուն մասին Մարիին հայրը, բայց կարծեմ կարելոր չէ...):

Ինչպէս ըսի, ճակատագիրը իր ծրագրերը ունի, եւ երբեմն այդ ծրագրերը շատ դաժան կրնան ըլլալ: Թունուզ հասնելով, պիտի գիտնան որ տղան չդիմանալով Մարիէն բաժանումին եւ թէ իր անսիրտ ծնողքը պատժելու համար, ինքզինք ջրհորը նետած է: Բայց քանի որ ջրհորին մէջ ջուր չէ եղած, ոտքը, ձեռքը, ողնայարը եւ գլուխը կոտրած է, ու հիմա մահամերձ պառկած է քաղաքին հիւանդանոցին մէջ: Ու մինչեւ որ Մարի մօրը հետ հիւանդանոց հասնի, ահաբեկիչներ պիտի գրաւեն հիւանդանոցը եւ բոլոր հիւանդները գերութեան տանին Յարաւային Սուտան: Ու Մարի պիտի հասնի արդէն պարպուած շէնքը, գտնէ տղուն անկողինը եւ վերջապէս փչելով այդ անկողինին, դառնօրէն լայ իր դաժան ճակատագիրը:

«Անկէ ի վեր միշտ կը փնտռեմ զինք ամէնուր. հոպուն ձայնին ու թռչունի ճռուողիւնին մէջ, գարնանային առտուան հանդարտութիւնը իր մեղմիկ ժպիտը կը յիշեցնէ, ու գիտեմ, տեղ մը կայ ինք եւ օր մը չէ օր մը պիտի գտնէ զիս...»:

Մարիին ձայնը կը ցածնայ, կը ցածնայ ու կը մարի հանդարտ, իր յոյսերուն պէս: Ես ու Անտրէն ձեռքերնիս Մարիի աջ ու ձախ ուսերուն կը դնենք, անխօս հաստատելով որ հոս ենք, որ միշտ հոս պիտի ըլլանք, պատրաստ՝ բաժնելու իր անչափելի ցաւը եւ որ բնաւ չնշմարեցինք իր պատմութեան անհարթութիւնները:

Յետոյ իմ կարգս է: Նոր սիկամէթ մը կը վառեմ ու կը սկսիմ ցած, գրեթէ շնչելով, ու երբեմն չեմ գիտեր՝ սիկամէթին, թէ՛ տակաւին միացող սիրտիս

ծուխն է, որ միջոցը կը լեցնէ: Ու այդ ծուխին հետ ձայնս կը թռի հեռու-հեռու, դէպի հոն, արեւելեան կողմն աշխարհի: Ու 13 տարեկան եմ, ու դպրոցէն տուն կը դառնամ, անհոգ, զուարթ, ճիշդ այնպէս, ինչպէս անհոգ ու զուարթ կրնայ ըլլալ դպրոցէն տուն դարձող 13-ամեայ տղեկ մը: Ու տուն պիտի չհասնիմ. հսկայ սեւ օթօ մը ճամբաս պիտի կտրէ ու կռնակէս աննկատ մօտեցած երկու անծանօթներ ձեռքերս բռնեն ու օթոյին մէջ խոթելով առեւանգեն: Տարօրինակ ոչինչ. պարզապէս Պոլսոյ աւագակախումբերէն էն զօրաւորին զըլխաւոր աւագակը քոյրիկիս սիրահարած է, ու քոյրս չի փոխադարձեր այդ սիրոյն: Ու շաբաթ մը ամբողջ այն մուշ նկուղին մէջ, եւ ուտելիք՝ չոր հաց միայն: Ու յուսահատելով, քոյրս պիտի որոշէ ընդունիլ սրիկային պահանջները: Բայց Արեւելքի մէջ ոչ մէկ բան այդպէս դիւրին կ'ըլլայ, քանի միշտ հերոս մը կայ քաթին համը հանելու համար: Ու սերունդներ պիտի յիշեն զինք, այն ազնիւ տղան, որ ամբողջ կեանքը սիրահարած էր քոյրիկիս, ու իր քանի մը ընկերներուն գլուխը անցած՝ յարձակեցաւ աւագակախումբին վրայ: Ու աւագակախումբը կը նահանջէր արդարութեան մարտիկներուն առջեւ: Բայց Արեւելքի մէջ հեփփի-էնտ երբեք չ'ըլլար, ու յարձակումին ընթացքին եւ աւագակապետը, եւ քաջ տղան պիտի զոհուին: Ու ազնիւ տղուն մահուան լուրը առնելով, քոյրս յանկարծ պիտի անդրադառնայ որ ամբողջ կեանքը սիրած է զինք, ու տղուն յիշատակը յարգելու համար այլեւս երբեք պիտի չամուսնանայ:

«Քոյրս տակաւին հաւատարիմ է իր երդումին, բայց այդ առեւանգումը եւ չարչարանքները իմ կեանքս ալ գրեթէ կործանեցին, քանի աւագակները կը ստիպէին որ ամէն օր քիչ մը բօքային առնեմ: Անանկ թմրամոլ եղայ, եւ տարիներ ետք միայն կրցայ լման բուժուիլ այդ մոլութիւնէս: Տակաւին շատ դժուար է ինծի համար յիշել այդ օրերը...». ձայնս կը խզուի, եւ Անտրէին ու Մարիին աջ ու ձախ ձեռքերը ձեռքերս կը սեղմեն իրենց ավերուն մէջ, փաստելու համար որ հոս են, որ միշտ հոս պիտի ըլլան, որ կը հասկնան ու կը բաժնեն ցաւս, բնաւ չյիշեցնելով որ պատմած պատմութեանս պէս բան մը մէկ շաբաթ առաջ հեռատեսիլէն հաղորդած էին:

Քանի որ Անտրէ երբեք չի կրնար տեսած ֆիլմերը եւ կամ կարդացած գիրքերը մտապահել, եւ թէ հարուստ երեւակայութիւնը երբեք իր գլխաւոր արժանիքներէն չէ եղած, ստիպուած կ'ըլլայ նուազ խճողուած բաներ պատմելու: Անտրէին պատմութիւնները գրեթէ միշտ նոյնն են. աշխարհին ամենէն անուշիկ աղջիկներէն մէկուն կը սիրահարի, խելայեղ կիրքով լեցուած յարաբերութիւններ կը սկսին, բայց օր մըն ալ պատահաբար կը հանդիպի աշխարհին ամենէն անուշիկ աղջիկներէն ամենէն անուշիկին եւ սրտի մեծ ցաւով ու կսկիծով յանկարծ կ'անդրադառնայ որ այլեւս այդ աղջիկը կը սիրէ: Ու ստիպուած կ'ըլլայ –եշտեմ՝ սրտի մեծ կսկիծով– բաժնուիլ ընկերուհիէն, յանուն իսկական ու ամենագօր նոր սիրոյն:

Յետոյ անդրադառնալով որ իր պատմութիւնը շատ զօրաւոր տպաւորութիւն չի ձգեր վրանիս, պիտի աւելցնէ թախծոտ նայուածքը հեռուները յառելով.

«Անկէ ի վեր անչափելի տխրութիւն մը պարուրած է ամբողջ էութիւնս, եւ չեմ կրնար բնաւ մոռնալ ինչ ցաւ պատճառեցի այդ աղջկան...»:

Արեւը շատոնց արդէն մայր մտած է, եւ տանիքին կեցած կը դիտենք պտրտող գոյգերը, գինով ուսանողները, գործէն ուշ վերադարձողները, զբօսաշրջիկներու անվերջանալի խումբերը, որ կը դառնան ելեկտրական լամբարներու լոյսերով ողողուած փողոցներէն, յանկարծ կը հատուին կէտի մը վրայ ու կը հեռանան, ամէն մէկը իր ծիրով:

Ասիկա մեր լռութեան պահն է. փողոցային բազմատարր աղմուկի, օթօներու ազդանշաններու, քաֆէ-թեռասներէն հասնող ծիծաղի ձայներու, խանութներէն տարածուող երաժշտութեան այս ժխորի ետնախորքին վրայ ամէն մէկս խորասուզուած ենք մեր մտածումներուն մէջ:

Ու կարծես միշտ հոն պիտի ըլլանք, այն տանիքին վրայ, քաղաքի ժխորէն վեր, քով քովի:

Յետոյ օրուան վերջին սիկամէթը կը վառենք:

«Մտքերս կը ցաւին», կ'ըսէ Մարի:

Եւ շատոնց այլեւս չենք հարցներ թէ մտքերը ինչպէս կրնան ցաւի:

Գիտենք. անանկ զգացում մըն է, կը մտածես ու միայն ցաւ կը զգաս, կարծես ներսէն կը մխաս, եւ աշխարհը գլխուդ հիմա կը փլչի եւ ամէն բան անիմաստ է:

Թեղենիս

ԳՐԻԳՈՐ ՊԸԼՏԵԱՆ

Ոչինչ կայ պատմելիք:

Շեղ ու սեպ սարաւանդ մը բոյսերու, վայրի տունկերու, գաճաճ ծառերու, որ հետզհետէ լեռք կը նուաճեն մինչեւ կատար եւ հեռակէտը ամկայծ իմաստին: Մշուշի ծուէն՝ որ կը փայլատակէ անտես ճառագայթէ մը բռնկած. իսկ ես կը գտնուիմ ստուերին մէջ, անոր տակ, փորուածքի մը փարած: Կը փորեմ հողը փոփոխուող արագութեամբ ամպերու:

Ուրցի արմատներ կարծես անկախ հողն ի վեր կամ վար որ ժամանակը կը վերածեն մանուշակագոյն փշածաղիկի:

Յանկարծ դեղին, կարմիր, կապոյտ ու սեւ, նոյնիսկ ճերմակ ու կիսաթափանց թիթեռնիկներ, թռչկոտող, ոստոստող. քուարձի, մեղեսիկի շատ բարակ ու նրբին խաղացկուն խաւեր են լոյսին, հազիւ փայլ, կամ ակնախտիդ երեւում:

Դանդաղ շունչ մը, այդ թեթեւ ու զով կանաչը, շուքը, կենսատոգոր վարշամակը անափ լոյսին, որ կը թրթռայ, կը բաբախէ, կը հեւայ, թանձր, շօշափելի, մառախուղի մը պէս ցրտին, որ մէկէն բոցավառ պարզուէր, լոյսը որ կը բախի դէմքիս, կարծես դիմակագերծող յանկարծ:

Անունները կը նահանջեն որքան քայլերս բանան, պեղեն սարաւանդը, որքան լանջը դառնայ թեք, ստեպ-ստեպ լերկ բնատեսք, գրեթէ անելանելի բարձունք, կարմիր հողի փլուածք մը, կոկորդային, որուն քերթելով հարկ է կառչիմ, եւ քարաժայռը կը ցցուի իբր պատռուածք մը լեզուին մէջ:

Ոչինչ կրնամ ըսել, մտմտալ անգամ այս սաստկօրէն մօտիկ բաներէն:

Քերթուածը ասոր անդրադարձ կարկտանն է:

Անունները՝ որպէսզի մոռնամ:

... Եւ դեռ առաւօտեան բոյրեր՝ որ լոյսը կը քայքայէ հետզհետէ, թեթեւ մուշկի, վայրի դաղձի, խնկենիի, կտրուած ցօղի ու ցնցողուած կանաչի, թունդ՝

յանկարծ փարատուող, կարծես արտաշնչող երանգներու նախագոյ ծիածան մը պահուըտած հողին մէջ, ակեյի խոր քան ցերեկը, քան ժամանակը, քան ատաղձն ու մաղձը հողին, տեսակ մը անգիտակից թանձրութիւն, գոյացական տարածք յիշողութեան մէջ յամեցող, անհետ, խարխուլ, միշտ անտէր, մնացորդ՝ այն կենսոլորտէն երբ աչքերը կը գտնէին իրենց դիմադարձ դիրքը աշխարհին դէմ կամ երբ չէին իսկ գտներ եւ որ առասպելը կը յօրինէ, կը կագմաւորէ: Առաջին ներկայութիւնը: Ո՛չ իսկ ներկայութիւնը: Առասպելը անժամանակը կը հիւսէ լերան, երկնքին, հովուն, առաջին ու վերջին ջուրերուն, մարդու մը կապոյտ կամ սեւ որ կը չափէ արեւուն քայլերը քարերէն, ճառագայթներուն նիզակները մինչեւ հեռուէն փախչող երէն կամ փետուրներու տիեզերական սփռումը:

Բոյրերը կը վրիպին խօսքէն եւ կը տանին բոյսերու ներամփոփ եութեան, խորքի մը՝ որ չէմ գիտեր ինչպէ՛ս կոչել. բո՛յն, կեդրոնավայր թէ բուն: Բոյրեր՝ որ նոր ու հին բառերը չեն կրնար ըսել առանց փոխաբերութեան, առանց փոխանուանութեան, առանց լեզուի բոլոր միւս դարձուածքներուն, պատկերին ու տեսողութեան, առանց ակնարկութեան, ամբողջ հռետոր զգացողութիւն: Բոյրերը՝ որպէսզի ըլլամ հոս, անդրժեյի աստեղութեան մը մէջ, բանտարկուած՝ անբառի մը:

Իսկ բառերը՝ յիշելու համար իմ դրսութիւնս ինձմէ:

Թերեւս աթոմներ, աթոմային զուգորդումներ, կազային տիեզերական բաղադրութիւններ, քիմիական միգամածներ, բայց եկող ակեյի հեռուէն քան ժամանակն ու երեւակայութիւնը, ակեյի խորքէն քան եութիւնը, անկէ որ թող կոչեմ այլուր, եւ յետոյ անմիջապէս հարկ է լռախօսեմ:

Երբ լեզուես՝ կը կորսնցնես:

Չեմ ելած լեռները խօսելու համար բառերուն հետ, հաւատալու, համեմատելու, չափաբերելու արտ ու երկինք: Բառերը ստկելու, ստուգելու, գիտնալու համար են: Կը քալեմ որպէսզի լքեմ չափակցութիւնը, լսեմ միայն լեռը, անոր հանգիստը, այս ճոխ ու ծանրակշիռ դադարումը ըրպէին մէջ, այդ փեմեկտուածքը իր կտոր մը երկինքով ամպերուն միջեւ: Այդ չլսուող, զանգուածեղ ու անլուր թոհուրոհը կոփուած: Միշտ ժամանակաւորապէս խաղաղ, բայց միշտ պատրաստ բխելու:

Լեռներ, լեռներ հայրենի, բայց ո՛չ, միայն կորստեան ու թերեւս միշտ նուաճելի, մէջդ:

Կածանը որ կը հետեւի լերան, ասոր ոլորապտոյտ պարին, թեքումներուն, անկումներուն, ամբարձման, դրուագումներուն ժայռի ու ծառի, կը ստուերագծէ մաքառումի, մարտի, ընկրկումի բազմադրուագ խաղածիր մը որ կ'ուզեմ լքել: Խրամատի, աշտարակներու, վիհերու դիմաց բացուող հարթակներու տեւական յառաջխաղացք մը ժամանակը փորող, ընդլայնող զայն, սուզուող անոր մէջ իբրեւ իր լաբիւրնթոսին: Անկոխ գետնին վրայ՝ փշոտ թուփեր կան, որոնց ճիւղերը կը պատռեն, կ'արիւնեն ձեռքերս: Կը տանին ոչ մէկ տեղ որ գիտցած ըլլամ: Կը բաւէ դուրս գալ ճամբէն, զարտուղի, մխրճուելու համար յիշագրկումի մէջ: Եթէ կարենաս ընել վերջին արարքը. լքել դուն քեզ:

«Չի՞նչ խնդրես աստ զի ոչ գոյ:»

Յայտնութիւնը միայն ինք, փայլակնային երեւումը սարաւանդի դարվերին, լանջերն ի վեր, լերան յանկարծաբանական կանգնումը մէկէն, բացող առաւօտ մը ուրիշ տարածքի մէջ: Մանկութիւն մը՝ առանց ծագումի, առանց յանգումի: Ժայռափոր սեպագիր մը՝ թափանցուած լոյսէն:

Մենհիր, տղմեն կարծես մենաւոր կամ խաչքար, ինչպէս այն որ տեսեր ես, անոր դիմեր ես երկար ճանապարհորդութեամբ, Թեղենիս, կակաչի, սեւ մեկոնի սանձարձակ կանաչ սեպադիր արտն ի վեր, դարձած դէպի արեւմար, արդէն կիսով հակած դէպի հողը, թիկնուքը տուած արեւելքին, խոնարհած, տարօրէն խոհուն, կարծես գոց աչք՝ կիսաստուերին հետ խօսող, պատրաստ՝ համբուրելու երկիրը, աւարտելու իր ժամանակը, սպասելով միշտ, կենսածառի կատարին երկրորդ յայտնութեան մը, յաւուր Գալստեանդ յիշեմ գՍիմէոնս, որդի Վարդանայ, որ աստ ննջէ, ընդ մօր իւրոյ... շնորհեմ թողութիւն ծառայիս... ընկալ քաղցրութեամբ... փսփուքը միայն հովուն մէջ, ականջիդ ներքեւ, անկարելի, գրեթէ անստանձնելի, այդքան դժուար է ու տաժանելի մտնել մտերիմին մէջ, յաղթութեան ու պարտութեան, առանց գրաւել ու տերը դառնալ ուզելու: Ուրեմն գացեր, եկեր ես մինչեւ վայրը որ կոչեցիր Թեղենիս որպէսզի մտերիմը դառնայ խուսափող, անսահմանօրէն խուսափումի եղելութիւն:

Արահետը կայ քեզմէ առաջ, բոլոր հետքերը անանուն մարդուն որ յայտնուեր է հոս քեզմէ առաջ, քններ, պրպտեր, գծեր, կնքեր է ընթացք, յղացք եւ այլընտրանք դէպի ձախ, դէպի աջ կամ անել: Ուղենշաններ՝ վայրագն ու անոպան նուաճող կամ նուաճելու սահմանուած: Քար մը դրեր քարի մը վրայ, տաշեր, հիւսեր է պատ, լքեր է տուն ու անձաւ: Գաղթեր է հոս ու հոն, ինչպէս դուն հիմա ամեն քայլի կը մտնես քարաստան եւ այդ դարաստանէն կ'ելլես դուրս, կը դիմես մինչեւ վարդագոյնը բոլոր ոստաններուն:

Ոչինչ կայ պատմելիք: Ըսիր, Ինչ կը սպասես:

Ամեն ինչ կու գայ խորտակումէ մը ետք, յետկորստեան կամ իբրեւ հետք անհետացման, ինչպէս հնամաշ բառերը որոնք, որքան ալ նորոգես, կը շարունակեն ապրիլ իրենց կեանքը, մէջդ, քեզմէ անկախ, քեզմով, կարծես միայն քեզի համար, տրամադրուած քեզի ժամանակաւորապէս, զանցող քեզ, բողարկող քեզմէ դէպքը որմէ ծնան. «ինչ որ կը յիշէ այն է որ կը մոռցնէ». եւ այն ատեն միայն կորուստը կը գտնէ բառերու շարահիւսութեան մէջ սքողուն պատումի յետին արմատը, որ հիմա ատենն է կոչես. կորուստ կորստեան:

Յայտնութիւնը պահն է անյեղլի, երկու կենսախայտ թեղիներու միջեւ տեղափոխուող անցակէտ: Փակագիծերու մէջ պահպանուած միջոց՝ որ ծաւալուն ու կանաչ դաշտագետինի մը նման, բուրաւետ կու գայ քեզ ողողել: Կը դառնաս, կը նայիս անգամ մը եւս խոնարհող քարին, անոր խորտուբորտ, անտաշ թիկունքին, կքած, որ լոյսը փսփստուն՝ գորովագին կը շոյէ նախքան խորտակուիլը, նախքան խորտակումը նորոգելը ամեն օր:

Մտմտացողը կը մտնէ խարխափելէն պատումին մէջ ինչպէս քնացողը ձրմբան վերմակին ներքեւ եւ կը յառէ ներսէն աչքերը երագին, բաներու խորքին՝ տեսակ մը պատկեր ձգտող անդադար ձայնապատկերի մը լրումին: Ինչ հարկ այլաբանելու երբ խոնարհող քարը կը բուրէ խաշխաշ ու քնախոտ եւ կ'անըրջէ իր կարգին յարութիւն ու վերապրում: Սիմէրն, Սիմէրն, որդի՛ Վարդանայ... բարեխօսեա՛ն ինծի համար, զի փրկեցայց ի փորձութենէ երկրի ու երկնքի...

Շունչ մը՝ որ կը թուէ, կը համարակալէ, կը վերակազմէ ամբողջ Ուրարտուն մշտապէս, ամեն անգամուն տարբեր խաղածիրով ընթացող արտոյտներու երամ, կարծես արդէն ակամայ սկսեր է վիպասանութիւնը Ռուսայի, Տրդատայ ընդ հոգւոյն սրբոյ, ընդ Յռիփսիմէի: Տեղերը՝ առանց բու յիշողութեանդ ինչ ամայութիւն, եւ կայքերը պատկերներով ողողուն՝ ինչ հեղձուցիչ թեւան:

... Բայց ահա Թեղենիսն է նորէն բացայայտ, բլուրի սեպ բարձունքը նոյն ուր վիպասանին հետ գացեր ես, ընկերակցեր է ան, որ համեմատես մեկունը երկնքին, տապալած, կոխտուած շիրիմները փշաթելով սեփականացուած կալուածին, ուր վաղը, այսօր արդէն պալատ է կառուցում, հանգստարան կամ մաքսաւորի հեշտանոց, եւ վիպասանը ձեռքն է դրեր կոփուած քարին, կարծես խուլ գայրոյթով ուզէր գայն խրել, պահել, ընել գայն հողամոյն, քանզի ակելի լաւ պիտի ըլլար թաղուէր այս զանգուածեղ հաւատքն ու աստուածգիտութիւնը թեղուտ վերջալոյսի մը մէջ բոցավառող քան թէ տարուէր

թանգարան, ցուցանուէր, սփռուէր ընդ աստեղօք, վայրը վերածելով անսահման յիշագրկումի խոպան գետին: Աւերակներուն ռոմանթիկ գեղեցկութիւն: Երկրին ամայացումը, Սիմէոն, որդի Վարդանայ, ինչպէս ըմբռնել, առանց ողբի, առանց մախանքի, առանց հողի պաշտամունքին:

Դուն՝ որ ահա սկսար պատմել պատմութիւն ժամանակակից, օհ ականայ, անմիջապէս որ եղար դուն, զրոյցով որ որքան մտածե այնքան կու գայ լեզվին, իբր թէ այս անջրպետը մեր միջեւ ոչ այնքան պայմանը որքան հասարակամիջոցն ըլլար, ուր մտածումը կը պատմէ ինքզինք որպէս ժամանակակից պատմութիւն Հայոց մեծաց:

Որքան ալ ջանաս խցկել սկիզբը եւ կրկնես դուն քեզի որ չեմ եկած պատմելու համար, արահետը դէպի բարձունք կամ շրջադարձ դէպի վիհ կամ վերադարձ՝ կը խօսի ժեստերէ, խօսքերէ, ձայնտուրբէ, միակ ու բազմաթիւ դէմքերէ՝ Դրաստամատ, Հայր Մարդպետ, Եպիփան, Ձկնիկ իշխանուհի կամ Բամբիշ, որոնք գուցէ յայտնուին բունի մը ետի կարծես աճած ըլլան արմատէն, թեղուտէն, պարզապէս բառերէն, բոլոր անոնցմէ որ կը տանիս հետոյ, գրեթէ կը կրկնագրես երբ կը սեւեռես առաւօտեան շաղի կաթիլը ինչպէս վերջին կաթիլը մորթուած խոյին խոնարհող քարին վրայ: Կը դնես ճակտիդ անհեթեթ գենումին այդ կարմիր հետքը, կը կրկնես, պարզապէս կ'երկրորդես արարքը նախքան քարին տապալումը տեսողութենէ, խօսքէ դուրս: Կարծես վերջին այցելուն ես նախքան խաւարին փլուզումը լեռն ի վար:

Թերեւս նաեւ առասպելաբանես բնակութենէն, բնիկէն, ընդոծին Շովասարէն կամ Իգաձորէն, բոլոր մայրենի ու հայրենի վայրերէն (կարծես միշտ ըլլաս արենակցական ջուրերու մայրածոցին մէջ, ծծես ու հեշտանաս այդ փլասենթայի մածուցիկով), մինչեւ այս անդրջրհեղեղեան լեռնակոյտը նախաւոր, այդքան հնաւանդ որ եկուորն իսկ դարձեր է հայկաբանութիւն: Իսկ առասպելը վիպասանութիւնն է որ կ'երգէին ու կը կայթէին երբ բնաւոր լեռ ու դաշտ, շէն ու ոստան դարձեր էին վայր անապաստանումի: Բայց գիտէիր, Սիմէոն, որդի Վարդանայ, որդի Չարեհի, որդի Թորգոմայ, որդի Յափեթի, լոյսի, ջուրի եւ քայքայուած տապանի:

Փուշերու ետին պահուըտած մեկոնին պէս՝ պատումը սակայն դեռ աւելի դարձդարձիկ, խճճուած ու ներքին բարդ մըն է գիտակցութեան մէջ, անոր գուցէ ընթածիրը: Միտքը ինք արդեօք պատում մը չէ՞, այն որ կը սկսի, երբ ականջս կը դնեմ լեզուին, պատումի կտոր մը, որուն բոլոր մասերը չունիմ անշուշտ, քանի որ անիկա սաւառնաթել թեղիի մը պէս իր արմատները կը նետէ մինչեւ հեռաւոր հողի մը արգանդը, այն որ երբեք չեմ կրնար յիշել, չեմ

կրնար մեծ ճիգով իսկ մտաբերել: Անոր կը միտի միտքը, անոր պայծառակերպումէն մինչեւ խաւարումին:

Կածանը հոս-հոն կը դառնայ երկբաժան, դէպի բարձունք կամ դէպի քերականութիւն:

Ինչպէ՞ս կոչել այն որ կը քակէ, կը քայքայէ առասպելը, կը զերծէ աստուածները մեր տողերէն կամ կը հաստատէ տողերը անոնց ապայժմէ կամ նըրադկոտ նայուածքին դէմ: Տիր, Գիսանէ, Արամագո՞ եւ ամբողջ պանթեոնը հիմա փռուած գետին, պայթած զուարթոց, կարծես սպասող որ Վահագն ծնի վերստին հողէն, ջուրէն, մանաւանդ թեղուտի շօշափներէն, սօսանուիրումի մը համար երկրորդ: Աստուածները պիտի լսէին մեզ ու դադրէին հասկնալէ: Դադարը իրենց անկումն է փոխաբերութեան մը կարգին:

Թէ ինչպէս Մելիք կը գտնուի պատի ետին, խցուած, խցկուած, բանտարկուած, կարծես թէ դուն ունիս զայն պատմելի, կամ վիպերգը կայ շատ մօտ, կը մերձենայ, կը դառնայ գրեթէ լսելի եւ դուն պիտի՝ խելօք Դաւիթ՝ ականջդ դնես այդ կոչին, իբր թէ պատումը ունկնդրութիւնն ըլլար առաջին վիպասքին, ինչպէս քերթուածը առաջին ծագումնային լեզուին, որուն պաշտօնն է զայն հիմնովին անտեսել:

Եւ դուն հիմա կոթնած Կոտայքի քարին՝ կ'երագես երկրորդ սկիզբ մը որ ծագումը ծփացներ վերստին եւ հրաժարէր նաեւ անկէ նոյնյետայն: Կրնաս միշտ երագել եւ վկայել գոնէ անկարելի պատկերէն:

Ամեն վէպի, վիպասանութենէ, կեղծիքէ, կեղանկարէ, վիպասքէ առաջ՝ յայտնութեան վերքը: Պատումը՝ թերեւս անոր արատն է կամ սպին: Անոր սկզբնական մոռացումը: Ո՛չ տուեալ, ոչ ալ միջարկելի, այլ յայտնակերպում սպիտակութեան:

Յայտնութեան մը էրբը:

Որքան մօտենաս պայծառայայտնութեան այնքան պատումը կը վերլուծէ զայն, կը պահպանէ կարօտով վերակերպումին մէջ ինչ որ լուծեց, հետամուտ՝ միշտ փեռելկտելու, զգզելու ծագումին արեւային ոստայնը:

Կոթներ ես քարին ու պատկերիդ ստուգութեան: Բայց այնքան ատեն որ կը մնաս կառչած անոր, այս գրեթէ անշրջագիծ պատկերին, որ իր իսկ հերքումը պիտի ըլլար եթէ տեղ մը, լեռներուն վերեւ չըլլար երկնքին անսահման

սահմանը, պատոււնը կը մնայ թեական, չես մտածեր անոր մասին, կ'ընթանաս բուսեղէն, մտային լաբիւրինթոսի մը մէջէն (քերթուածին երթը) որուն յարանորոգ պատերը երբեք չեն հատուիր դրուագէ մը:

Գետինը քայլի մը հետքը, թուղթի կտոր մը, ծխախոտի կոթեր, պահածոյի տուփ մը, փլասթիքէ պարապ շիշ մը Ջերմուկի, դպրոցականի պատռած պաշտակ մը, տրեխներ, եւ դեռ բաներ որ հովը կրնայ բերած ըլլալ կամ անցորդը ինձմէ առաջ, եւ ինչո՞ւ չմտածել որ անցորդ մը կայ միշտ ինձմէ առաջ, Փաւստոսէն, Արգիշտիէն առաջ, որ այս տեղերը բնակուած էին աստուածներէն, համբարուններէն, քարի, պրոնզի, մոլիպտենի, մետաքսի մարդոցմէ, այսինքն՝ նախահորմէդ, ինձմէ ու քեզմէ: Եւ պատոււնը կը յառնէ, գետնէն իսկ, առաջին իսկ աւերակէն կամ փշրանքէն, կը բաւէ որ անուն տաս ենթակային ու բայերը ելլեն իրենց բայոցէն: Երբ կը քալես, կը մագլցիս, կը կոխկոտես կամ կը ծալես խոտ ու թուփ, երբ ոտքդ կը բախի անտեսանելի քարի մը՝ անժամանակը կը փսփսայ ականջիդ. Սիմեոն, որդի Վարդանայ, արի՛, եկ գկնի իմ...:

(Չես գիտեր ինչո՞ւ հին լեզուն կը բարբառի անմիջապէս երբ ձայնդ հողը հեզէ, կարծես նոյնքան հնաւանդ ըլլար որքան կաւն ու հրաբխաբարը:)

Եւ թերեւս կարելի է այս բոլորը ամփոփել պատկերի մը մէջ, ոչ թէ անպայման մէկ. նոյնիսկ քանի մը պատկերներու, անոնց միջեւ ձգելով գետնի փոշին, լռութիւնը, մանաւանդ խլացուցիչ լռութիւնը լեռներուն, որուն ո՛չ մէկ մաքսաւոր միտք պիտի անդրադառնայ: Որպէսզի ելլես պատկերէն դուրս՝ թերեւս հարկ է վճարես ատոր գինը, դառնաս նայիս քեզի հետեւող արջին:

Չեմ եկեր հոս, կը կրկնես դուն քեզի, ըսելու համար հայրենին: Այլ միայն ինչ որ մնացեր է անկէ, հետքեր, թերեւս նշաններ որ բեւեռագրեր են աղետ ու հրաշք:

Արահետը, որուն վրայով կը գաղթես եւ չես ձգտիր վերադառնալ մեկնակէտիդ. պատոււնը երթն է եւ շրջադարձը իր պարուրագնաց կամ ստուերային ցանցով զիս պատող, զիս պատանքող նաեւ: Վերադարձողը կորսնցուց էութեան կորուստը: Չես ժամաներ որ մեկնիս, չեմ մեկնիր որ վերադառնայիր:

Սակայն առասպել չէ ինչ որ կը կոխտես, կը շօշափես, ո՛չ իմս, ո՛չ քուկդ, ո՛չ կտակ, ո՛չ հրիտակ, այլ մշտապէս հերկելի, յաճախ հողովուող, թալանուող, անդադար քանդուող, կազմուող, ոչնչակալուածը լքուած հովու ասպատակութեան, աղէտներու պատմութիւնդ դարձած կենսաձեւ:

Չեմ եկեր հոս, կը կրկնես... վկայելու համար:

Գիտնալը պատմել չէ, բայց արդէն տեղափոխուիլ է ուրիշի մը հետ, ուրիշի մը՝ որ ես եմ, ուրիշի մը որ ուրիշն է ինձմով, ուրիշ մը որ ժամանակն է երկու-

քիս միջեւ, փոշին, հոփուն համբոյրը, լոյսի փայլատակումները խիճերու կըտրատ մակերեսներուն, գետնի քարքարուտը, տապալած խաչքարը, որուն վրայ սեղան են բացեր, բաժակները կը պարզեն օդին ու արեւուն, օդի կը կոնծեն մեռնողի հոգուն, մինչ երեխան կը հակի ծաղկաւոր քարին, կը ջանայ տամ ու կապ գտնել, կը հեզէ, կը կարդայ, կը կոչէ քեզ, Սիմէոն Կեֆաս, որդի Վարդանայ... մարտ, յաղթութիւն ու պարտութիւն դաշտին վրայ Շաւարշանայ, որուն վրան ամպերը կը տպեն իրենց խուսափուկ արծակը, մերթ ամպրոպային, մերթ տարասփիւռ:

Մարգագետինը՝ անպատում հող: Ո՛չ բերրի, ո՛չ ամուլ: Ո՛չ ճշմարիտ, ո՛չ սուտ: Անդէպ, առանց վիճակի: Ո՛չ իսկ նախապէս տեսուած դրախտավայր: Անդորր: Չուտ երեւոյթ: Յոն: Բացարձակ հոնութիւն (եթէ արտօնուած է այսպէս նորաբանել եւ լեզուն մտցնել անգամ մը եւս տազնապի մը բովին): Բայց ինչ ծածկագետին, կամ ինչ կերպարանակեղութիւն: Յետքեր, միայն հետքեր: Եթէ լքես Թեղինիսը՝ կը հակի, կը խոնարհի վրադ Սիմէոնի խաչքարը, ժայռի մը պէս մէկէն գոցուող վրադ, ընդմիջտ:

Թերեւս նաեւ նոյն ատեն, աւանդ մը, ինչպէս բառը կ'ըսէ, զիս մխրճելով նորէն ու կրկին անգամ առեղծուածին մէջ, որ կը պատգամէ հնաւանդ ճշմարտութիւն մը. ընծայ, հատուցում, փոխատուութիւն, պատիժ: Կարծես վերատեսուչ մաքսաւորն ըլլաս, հող ու ոսկի վերածող հնչուն բառի:

Աւանդ՝ ինչպէս բառը ինքնին, ինչպէս ճշացող երեխան մօր արզանդէն ելած պահուն, ինչպէս հոգին, երկնած ու փորած պատկերս որ կը քայքայուի, կը սփռուի, կը լեցուի պատմութեամբ: Կիկլոպեան կիսակոփ պատ Ագամեմնոնի կամ տիտանեան Յայկի, որ անյայտ ձեռքեր լքեր են հոն. անբնակելի: Աւանդ՝ որ ժամանգես լքած պահուղ իսկ:

Վերադարձնել աշխարհին իր պարապը անպատում եւ մտերմութեան՝ իր տարակայ օտարութիւնը:

Պատուհանէն. սարաւանդը՝ երկու բառի միջեւ, տեսակ մը երկար, ճառագայթող պարոյկ, որուն վրայ թիթեռնիկները թռվազցին եւ որ արեւը, հիմա դէմէն, կը փորէ, կարծես այլուրի պատմուածք մը առաջարկէր:

Անուններ, ստուերներ, կերպարանքներ ու կայքեր կերպերն են կշռոյթի մը որ կը բանի, կը շրջուի, կը շուրջպարէ, եւ կը մնայ միշտ անկայելի: Մակերեսները կը թրթռան յիթմով, ինչպէս կատարները կը շարունակեն հողին ընթացքը դէպի վեր, հորիզոնական, ուղղահայեաց, դէպի վար: Ամբողջը վրիպող՝ ամեն մերձեցումէ:

Այս բնատեսքը հոն, միադրուագ, աժդահակային լերան՝ որուն առջեւ, շուրջ ու ներքեւ նայուածքը յօրինել է առասպել մը ամպրոպի, ջրհեղեղի, լուսացնցուող աստուածներու եւ դուն հիմա կը քրքրես, անկարող անջատելու խօսքը տեսքէն, անկարող՝ անջատուելու լեզուէն որ ակամայ մէջդ կը գլանայ քեզի իր ճշմարտութիւնը, քանզի մէջդ գրուցող լեզուն, չես համարձակիր, առասպելագերծել, հիմա, չես կարող ատոր, առասպելաստեղծ գետինն է որուն վրայ կը կանգնիս, կը կարծես մինակդ, ձեռքերդ՝ օդին, արդէն մասամբ կքած, խոնարհած, լքած ամեն պաշտում ու պաշտամունք, սպասելով որ ամենէն անանունն ու ամենէն մօտիկը սլաքէ իր դէպքը սրտիդ դէմ:

Ցած, շատ ցածէն, հողի ընդերքներուն, թերթեւ, բայց անյեղլի խորտակում մը բնիկ մուրի, դրոգումի ձայներ, արտաւագդային արտաբերում կամ պատառոտումը վարշամակին: Ամենէն մօտիկը ամենէն սարսափազդուն է ընդմիջտ: Ոչինչ պատմելիք, ըսի, Սիւ, Սիւնովն, Սիւմէն, Սիւմէն Կեֆաս, բայց ո՛չ մէկ աշխարհասփիւռ աւետիս երկրորդ ծննդեան քան ընդառաջումը Թեղենիսի վայրաբեկ քերթուածին՝ տարագրութենէ ի տարագրութիւն:

Ոչինչ կար...:

(Երբ կը սկսիս այսպէս, արդէն վիպումի երկրին անվրիպելի այրին մէջ չե՞ս կամ յոռի շրջանակին. պատմելիքը ոչինչն է ինքն իր վրայ դարձող ջահր ու պտտահողմ, գլխիվայր շրջուող ինչպէս Սիւնոն Պետրոսի խաչափայտը, սակայն երկինքը հողն է, ծանուցող ոչինչ, ո՛չ արքայութիւն, ո՛չ ներում, ո՛չ հատուցում, եւ ոչինչը՝ սկիզբը, իսկ սկիզբը որուն վրայ կը դիմեմ՝ կը մնայ միայն քեզմէ արարելի երկրորդ անգամ):

2000, 2006

Բանաստեղծություններ

ԿԱՐՈ ԱՐՄԵՆԵԱՆ

Քանի շենշող վարպետորդի սիրոյ համբոյրը կեղծեց
բեմին վրայ այս

վարձու

որպէսզի մենք
ահա այսպէս

երագենք

եւ որպէսզի քաղցրութիւնն այս
իր շոգիով խաբուսիկ

մեր մարմինները լուայ ու պարուրե մեր լեզուն
եւ մեր վանկերը կարկամ հալին այսպէս մէկգմէկու

արեան մէջ

քանի քանի խաղարկու եկաւ անցաւ այս բեմէն
որպէսզի քեզ իր իսկութեամբ համոզէ
քանի քանի խնկարկու կ'ակնկալէ քեզ հեռուէն
քանի հտայիտ կը խծրծէ կը ծաղրէ
մինչեւ որ դուն

այս ուշ ժամուն

զաս խելքի

քանի յոյզեր արթնցան այս արեւին շողերէն
եւ մնացին ապարդիւն
քանի լոյսեր վառեցինք խաւարին մէջ այս անյոյս
որպէսզի դուն

ԿԱՐՈ ԱՐՄԵՆԵԱՆ

Ծնած է 1936-ին,
Սուրիոյ
մայրաքաղաք
Դամասկոսի մէջ:
Կրթութիւնը
ստացած է
Պէրուքի
Համազգայինի
Նշան Փալանճեան
Ճեմարանի յարկին
տակ՝ աւարտելով
1954-ին:
Մասնագիտութեամբ
տնտեսագետ՝
Պոսթընի
համալսարանէն եւ
Ֆինանսագետ՝
Փենսիլվանիոյ
համալսարանի
Ուորթընի անուան
Ֆինանսագիտու-
թեան հիմնարկէն՝
միջազգային
ֆինանսներու գծով
(ԱՄՆ): Կարած է
շարք մը
պատասխանատու
պաշտօններ
«Ուէլթինկիաուզ»
եւ «Սիմընս»
ընկերութիւններու
համաշխարհային
ֆինանսական
կառոյցներուն մէջ:
Եղած է Նախագահ
Ամերիկայի Հայ
դատի
յանձնախումբին,
անդամ է Հայ
յեղափոխական
դաշնակցութեան:

Մաս կազմած է կուսակցության շարք մը մարմիններուն, մասնագիտական խորհուրդներուն և ՀՅԴ Բիւրոյին: Գրել սկսած է ճեմարանական տարիներուն: 1970-ին եւ 1977-ին լոյս տեսած են *Արիւն եւ մարմին* խորագիրը կրող բանաստեղծութեան երկու գիրքերը: Արծակ և չափածոյ էջերով աշխատակցած է Պէյրուքի «Աիեկան», «Սփիւռք», «Բագին», «Ազդակ-գրական» եւ «Հորիզոն-գրական» պարբերականներուն, ինչպէս նաեւ Նիւ Եորքի «Մենք»-ին, Փարիզի «Յառաջ»-ին, Երեւանի «Նորք»-ին և «Գրական Թերթ»-ին: Զաղաքական և հասարակական վերլուծումներով յօդուածներ ստորագրած է ՀՅԴ պաշտօնաթերթ «Դրօշակ»-ին եւ ՀՅԴ շրջանային օրգաններուն եւ այլ թերթերու մէջ («Հայրենիք», «Ասպարեզ», «Հորիզոն», «Ազդակ», «Ազատ Օր», «Ալիք», «Յուսաբեր», «Արմենիա», «Ապառաժ», «Գանձասար»): Կը շարունակէ աշխատակցիլ:

շունչդ բռնած
քայլ նետես

քանի խարոյկ
որպէսզի դուն որպէս մարդ
ջրհեղեղէն մազապուրծ
սարսռահար
գոյուլթիւնդ
ահա այսպէս

տաքցընես

քանի կուրծքեր գորովանքով փարեցան սրունքներուդ կողերուդ
քանի շրթներ աւշաբոյր բռնկեցան կարօտէն
քանի անգամ խմեցիր անեութեան ակունքէն
քանի երգեր քամեցիր ծիածանին տեսիլքէն
քանի քանի անգամներ բացէ ի բաց խաբեցիր

այս անշնորհք առօրեան

բացէ ի բաց կոխեցիր
պարապին մէջ գիշերուան

թաւալեցար գահավէժ

մերկ անտեղի անկողուան

քանի անգամ ահուդողով արթնցար եւ փառք տուիր

որ ողջ առողջ
հոս ես դեռ

քանի գամներ անգիտակ սպանդանոց տարուեցան
քանի բուններ տապալեցան դիտապաստ
եւ ընծիւղներ անհամար վրայ տուին կեանքերնին
քանի հունտեր փոշիացան անաղմուկ

որպէսզի դուն ազահութեամբ եւ անկուշտ
բու այս մարմինդ սնես

քանի կեանքեր հրեցիր դուրս այս կեանքէն
որպէսզի դուն

քու յետոյքիդ շինես տեղ

Մի երկնչիւ տեսիլքէն

երբ ժամդ գայ վերջապէս
պարտատէրերդ շարունին
եւ մարմինն այս դաւադիր
ալ չկրնաս կաշառել

երբ շղթան այս կաշկանդման
յանուն սիրոյ կարօտի
քեզ ամէն օր կապկպէ
եւ չազատուիս ինքզինքէդ

գիտեմ ես ցեղ մը լկտի
որ գին դրած կը սպասէ
քու գլուխիդ աճուրդին
որ խոհերուդ խմորէն
կը յերիւրէ թթխմոր
թթխմորէն ապասեր
կը թխէ հաց մեղաւոր

ցեղ մը գիտեմ ես ծծկեր
դիակապուտ
ու վայրի
որ մեռելներ կ'աւարէ
իր կուռքերուն որպէս կեր
որ կը հիւսէ նրբօրէն
հազար թերի առասպել
բջիջներէդ անարի
ու խոհերէդ անընտել

Քեզ կը լուայ մեղքերեդ
կը գմըռսէ անօգուտ
Քեզ կը մեկնէ որպէս վէպ
արիւնաւանդ եւ անգուլթ

կը սիրէ Քեզ մոլեգին
կը հրէ Քեզ դմնէ դուռ
կը գգուէ Քեզ կաթոզին
կը խմէ Քեզ ցմրուր

Քեզ կը կրէ իր ուսին
կը հաւաստէ ամենուր
որպէս որդի ամուսին
որպէս ուստր
որպէս թոռ

կ'աւետէ Քեզ որպէս Տէր
կ'անիծէ Քեզ որպէս ծուռ
կը հռչակէ անվաւեր
Քեզմով կ'երդնու Աստծու օր

Երբ ժամդ գայ վերջապէս
եւ պատարագն այս յանգի
իւր խօլական աւարտին

Երբ երթելէկն այս անմիտ
անշարժ կենայ հրաշքով
եւ չլսուի ոչ մէկ ձայն
փողոցներէն այս յոգնած
եւ երկինքէն այս թափուր

ոչ մեկ աղու հանգրուան
 չգրաւէ քեզ ներսէդ
 ոչ մեկ արցունք խափանէ
 տեսողութիւնդ անծիր

պիտի մեկէն համբառնաս
 դէպի երկինքն այդ մաքուր
 պիտի ընդոստ ծաւալիս
 դէպի եզերքն այդ աղուոր
 պիտի մեկէն քաղցրանայ
 դառնապատիր առօրեան
 պիտի հասնիս պարզութեան
 պիտի լռես յաւիտեան

պիտի չքուի մարմինէդ
 յետին սպին տենչանքի
 յետին վիուկն անհետի
 յիշողութեանդ բանտէն

երբ ժամդ գայ վերջապէս
 պիտի մատչիս հայրութեան
 պիտի ըլլաս աներկիւղ
 իրաւատէր գոյութեան

երբ ժամդ գայ վերջապէս
 պիտի իջնես գերեզման
 ամուր սեղմած ափիդ մէջ
 կալուածագիրը կեանքին

* * *

կոպերուդ տակ տխրութիւնն է
 չկրկնուող անուրջներուն
 շշուկն անոր, որ կը յառնէ
 մահաքունէդ քու հնօրեայ
 որ կը հպի ու նոյնհետայն
 կը չքանայ ու կ'անհետի
 թողլով ետին համն այս աղու
 մարմինէդ ներս այս անըզգայ

լերան ետին երկինք մը կայ
 գետէն անդին երկիր մը նոր
 կարօտի թեւն այս կ'երկարի
 դէպի ոստանն իր նախահօր
 նախահայրերդ անհետացան
 մոռցնելով յետին սպին
 եկան մարդեր հիմ փորեցին
 քու հողերուդ պորտին վրայ
 քու ջուրերդ փոխեցին հուն
 ու լեցուցին ձորերդ ամէն
 վերջին մատուռն ընկղմեցաւ
 որպէս անյոյզ անյայտ եղեռն

քու մարմինդ հիմա կ'ապրի
 իր դժնդակ ու նոր կեանքով
 կ'ապրի առանց նախազգալու
 առանց վճիտ գիտակցութեան
 անարգաւանդ ապրումն ես դուն
 քու բնոյթէդ ընդմիշտ խլուած
 քու խորհուրդէդ լքուած ընդմիշտ
 քու էութեամբ անընտանի
 ափերուդ մէջ գիծեր կան դեռ
 հետքեր կեանքի խորհրդաւոր
 քեզ կը կանչեն ձայներ մեծոյի
 քեզ կը տանջեն վերքեր բոսոր

Եւ դուն կ'ապրիս դուն միշտ կ'ապրիս
 առանց երբեք ընկրկելու
 առանց երբեք յազենալու
 առանց երբեք կամենալու
 կ'ապրիս գողուն ու գոյգ կեանքով
 պարտաւորուած ամէն մէկուն
 ու Պետրոսէն գողցած լումադ
 վճար տալով քու Պօղոսիդ
 յետոյ նորէն փոխ առնելով
 տասնապատիկ հատուցելով
 կ'ապրիս յաւերժ անարգ կեանքով
 գրաւ դրած քու ցնցոտիդ

կոպերուդ տակ յոգնութիւնն է
 քու աներազ գոյակարգիդ
 քու յուշերուդ ամուլ շղթան
 քու յոյսերուդ մուշ փակուղին
 հեռուներէն կ'անցնի ճամբան
 մեծահանդէս գինարբութին
 լսողութիւնն այս խժալուր
 քեզ կը ձգէ ամէն անգամ
 կը հաւատաս արշալոյսին
 կը կախարդէ քեզ լուսընկան
 յետոյ նորէն կը կծկուիս
 կը յանձնուիս մահաքունիդ

* * *

աւելի լոյս
 լոյս անխնայ
 թող բոցկլտայ յետ միջօրէն
 ականջ տուէք իր լուռ խանդին
 թող մարմինն իր հրավառի
 պարպէ կայծերն իր անօթէն
 ծեր երեխան խօսի կրկին
 կրակ ջամբէ իր խաւարէն
 հրաբխի թող կուրծքերէն
 խռովակոծ վերջին հիւլէն

դուն կ'աղերսես ելքն անհնար
 տիեզերքի խորթ ակօսէն
 կ'ուզես խլել յարդն ապիկար
 հրդեհի տալ դաշտն այս մթար
 հարթել ճամբադ հին քառսէն
 կոտորելով չափերն օտար
 հանել ոտքի ազատորդին
 ու սահմաններն այրել իսպառ

դուն կը տենչաս անցնիլ անդին
 որմէ անդին չկայ եզերք
 գտնել մէկ նոր ուրախութիւն
 գոյութեան մէջ այս տանջահար
 այս մերկ ու հոռմ ու անկերպար
 իրողութիւնն ընել սկիզբ
 յետոյ կանգնիլ ու միս-մինակ
 ճակատ պարզել քու ոտխիդ

դուն կը կռուիս կեանքիդ համար
 դուն կը մերժես տեղահանուիլ
 դուն կը կերտես քաղաք մը նոր
 հողին վրայ այս կամակոր
 խաղատախտակն այս քստմնի

դուն շուռ կու տաս ամեն գիշեր
 գրոհ կու տաս ամեն առտու
 չարքերուն դեմ այս գեղծարար

աւելի լոյս
 լոյս անուղղայ
 յտականայ յետ միջօրէն
 խարեութիւնն այս փարատի
 ապրինք անկուշտ առանց սուտի
 ու շրթներով փարինք կեանքին
 գրկենք խանդով մատաղատին
 որ դուրս կու գայ քու արգանդէդ
 արիւնլուայ ամեն անգամ

աւելի լոյս
 ու դաժան լոյս
 ու աններող ու խաճան լոյս
 թող խանձուի յետ միջօրէն
 կրակ թափի իր երկնքէն
 աստեղութիւնն ըլլայ դժոխք
 բայց մաքրուի վերջին հիւլէն

* * *

վերընկղմիլ խորքը տողին
քանդել պատերն այս ճենճոտ
շողեր բերել բիրտ ամպրոպէն
կիզել կողերն արիւնոտ

ինչպէս կրնայ ծնիլ խոհեր
կաւն այս յոռի անըզգամ
ո՞ր շրթներով մաքրամաքուր
մատչի խոհիդ սրբութեան

մկաններդ տեղի կու տան
ամէն աւուր ամէն ժամ
իսկ երգերդ աղիտաւոր
կը խմորուին եփ կու գան

կը լեռնանայ քու ներսերէդ
կռուի ծարաւն ամեհի
կ'ապրիս խղճով կիսավայրի
շփոթին մէջ առտուան

Ծեր օրերուն սփոփանքը

ԵՆՈՎՔ ԼԱՉԵԱՆ

Ծանօթ ընտանիք մըն ենք: Ընտանիք ըսելով մեծ մայրս նկատի ունիմ ու համեստ անձս: Երկուքով կը բնակինք գլխաւոր պողոտայէն խիտ պուրակով մը բաժնուած եւ հողին ամբօրէն խրուած հաստորմ տունին մէջ:

Մեծ մայրս բարձրահասակ ոսկրուտ կին մըն է՝ լաչակին տակէն ճակտին վրայ գահավիժող հինայուած առատ մազերով: Իր ձայնն իշխող է ու երբեմն չոր, սակայն շատ անգամ փաղաքուշ ու մեղմ:

Մեր ընտանիքին մէջ դրամ վաստկողը ինքն է: Ինքնաշարժի աթոռներու համար կերպասէ ծածկոյթ կը կարէ: Քաղաքնուս մէջ անծածկոյթ նստարանով կառք չկայ. անվայել բան մըն է նստարանը եղածին պէս ձգելը:

Ես ալ ճանչցուած եմ, եւ ոչ միայն քաղաքին մէջ, այլեւ նահանգէն իսկ դուրս: Օճառի պղպջակ կը թոցնեն վարպետութեամբ եւ յարգի մրցանակներ շահած եմ: Անցեալ տարի յաջողեցայ ուռեցնել խոշոր ձմերուկի մը չափ պղպջակ մը, որուն նկարը տեղական լրագիրները հրապարակեցին, ու քաղաքապետը զիս անձամբ շնորհաւորած է:

Մեծ մայրս թէեւ հպարտ ինձմով՝ մտահոգ ալ է: Իրիկուան թէյէն ետք կը սկսի յաճախ իր երեմիականը.

- Արուեստագետ ես՝ հասկցանք: Սակայն պետք է դրամ վաստկիս որ ապրինք:

- Հանի, - կը հակադարձեմ մեղմութեամբ,- դուն այդչափ կը շահիս, որ նայէ տունին մէջ ալ տեղ չկայ: Դարակները լեցուն են թղթադրամով անցեալ օրը դգալ մը կը փնտռէի դրամի դէզերը պեղելով է, որ հագիւ գտայ: Ես ալ որ վաստկելու ելլեմ՝ ինչ պիտի ըլլայ վիճակնիս:

- Որդի՛ս, շիտակ կ'ըսես, որ տունը տեղ չկայ: Սակայն մի՛ մոռնար, որ այսօրուան դրամը առաջուանին պէս չէ: Տասնեակ մը հաւկիթի համար ափով դրամ կու տաս հիմա:

- Հանի, ինչերնի՞ս պակաս է, որ ես ալ դրամ վաստկիմ:

- Ծօ՛, քսանվեց տարու եղար, կարգուելիք տղայ ես արդէն, եկուր քեզի շնորհքով աղջիկ մը հաւնեցնեմ:

- Չե՛մ ուզեր կանուխ կարգուիլ, պետք է պղպջակ թոցնելու արուեստս կատարելագործեմ եւ ամբողջ երկրին մէջ ծանօթ դառնամ:

ԵՆՈՎՔ ԼԱՉԵԱՆ

Ծնած է, մեծցած ու տեւաբար կը բնակի Համազասկի մէջ: Չինք ճանչցող հատուկներ անծերը կը վարանին պնդելու որ իրենց տեսած մարդը իրապէս Ենովք Լազեանն էր: Կը սիրէ մայրամուտը, մթնշաղն ու աղի պակիրը: Քաֆքայի որոշ գործերը թարգմանած ըլլալ կը կարծէ. սպասենք ու նայինք՝ այդպէ՞ս է արդեօք: Կը գրէ առաւելաբար մատիտով կամ թաց մելանով:

- Չաւակս, իմ կարածս գոնէ կը մնայ, քու պղպջակներդ կը ճաթին ու վե՛րջ:
- Կը սխալիս, հանի,- կ'առարկեմ: Ես ամէն մէկ պղպջակս կը նկարեմ ու չափերը կ'արձանագրեմ:

- Որդիս, ծերացայ, կ'ուզեմ թոռներս տեսնել:

- Յանի, քու թոռդ ես եմ:

- Այո՛, ճիշդ է: Ծոռնիկներս տեսնել ըսել ուզեցի:

Այդ տեսակ գրոյցները կը կրկնուէին եթէ մեծ մայրս հրատապ ապսպրանք մը չունենայ: Իսկ որ ունենայ՝ կարի իր մեքենային առջեւ անցած, կանոնաւոր թաքթաքով կը լեցնէ տան պատերը:

Յաճախորդները կ'եսօրէ առաջ կու գան բերելով իրենց կտորները եւ նկարագրելով իրենց փափաքած ծածկոցները:

Բժիշկները կարծր կտաւը կը նախընտրեն ու մութ գոյները: Փաստաբանները ընդհակառակն՝ բաց գոյները եւ ողորկ կերպասը: Գործաւորները տոկունութիւնը կը գնահատեն, իսկ առեւտրականները՝ պատկառագող տեսքը:

Ամենէն հաւատարիմ յաճախորդը ոստիկանապետն է: Քանի՛ անգամ մեծ մայրս խրատած է զինք նոր կարած ծածկոցները խնամքով պահել՝ անօգուտ է: Օր մը ձերբակալուած չարագործ մը կը պատռէ զանոնք, ուրիշ օր մը վիրաւոր ոստիկան մը արիւնի հետքեր կը թողու: Իսկ անգամ մը ոստիկանապետին կառքին տակ ռումբ մը դրուեր է, ու ինքնաշարժը օդը ելեր է՝ նստարանի ծածկոցները հետը: Բարեբախտաբար ինքնաշարժին տէրը պայթիւնի պահուն դուրսը գտնուած էր:

- Ալ չգա՛ս ծածկոց կարել տալու,- կ'ըսէ իրեն մեծ մայրս: Աչքիս լոյսը վրան կը հատցունեմ, դուն ալ բնաւ յարզը չես գիտեր:

- Տարաբախտ արհեստս է մեղաւոր, տիկի՛ն,- գլուխը կ'երերցնէ ոստիկանապետը.- ես ի՞նչ մեղք ունիմ:

Ու թեւին տակէն կերպասի ծրար մը հանելով մեծ մօրս կ'երկնցնէ:

Յանիս տակաւին վրդոված կը բանայ ծրարն ու յանկարծ անշարժ կը մնայ:

Յիասքանչ սրճագոյն թաւիչ է ոստիկանապետին այս անգամ բերածը: Ձեռքին մէջ կը դարձնէ, մատերուն միջեւ կը բռնէ, լոյսին դէմ կը նայի ու վերջապէս տեղի կու տայ:

Ազնիւ կտորը մեծ մօրս տկարութիւնն են: Դժգոհութիւնը տեղի կու տայ այդ փորձութեան առջեւ:

- Երկուշաբթի առտու եկուր,- կ'ըսէ:

- Չափերը չէ՞ք առներ,- կը հարցնէ ոստիկանապետը:

- Պետք չկայ,- կտրուկ կ'ըսե ծեր կինը.- գոց գիտեմ արդեն. քանիերո՞րդ անգամն է: Սակայն այս մեկը որ արես՝ այ երեսդ չտեսնեմ:

Ոստիկանապետը երախտագիտութեան արտայայտութիւններով կը մեկնի: Մեծ մայրս այ թաւիշը հիւրասրահին պատուհանի գոգին կը փռէ, որ «օդ առնէ», իր խօսքով:

Իրիկուան թեյին դարձեալ կարգուիլ չկարգուելուս խօսքը կը բանայ ու կ'երկնցնէ, իսկ վերջաւորութեան կ'ելլէ պատուհանը գոցելու:

- Թաւի՛շը,- կը փրթի իր շուրթերէն:

- Վա՛ր ինկեր է: Երթամ բերե՛մ,- կ'ըսեմ:

Պարտէզը կ'իջնեմ, սակայն ոչինչ կը գտնեմ պատուհանին տակ:

Ոստիկանապետին լուր կու տանք: Մարդը կորսուած կտորին խօսքը մտիկ ընել չ'ուզեր ու իսկոյն ուրիշ նոր մը կը բերէ:

Խորհրդաւոր այդ կորուստը երկար ատեն զբաղցուց մեր միտքը, սակայն ի վերջոյ տեղի տուաւ շաբաթներու թաւալումին առջեւ:

Կու գայ ամառը, եւ մենք օդափոխութեան կը մեկնինք ծովեզերեայ գիւղաքաղաք մը: Փայտաշէն կոկիկ տուն մը կը վարձենք ու կը սկսինք վայելելու ամրան անդորրը, գոր զգալապէս կը խանգարէ շունի մը հաջիւնը, մանաւանդ՝ գիշերները: Տուներուն միջեւ խիտ ծառերն ու թուփերը սակայն չէին թողուր տեսնել յարակից բակերուն ներսը:

Օր մը սակայն փողոցէն անցած ատեն տեսանք շունը, որ անշարժ կեցած՝ ուշադիր կը հետեւէր մեզի: Մօտեցայ ու փորձեցի խրատ ուղղել կենդանիին, որ գիշերները չհաջէ:

Շունին աչքերը սակայն մեծ մօրս վրան էին, զիս բնաւ չնշմարել կը թուէր:

Երբ սակայն մեծ մայրս խօսեցաւ շունին՝ ան ծեր կնոջ ձայնը լսելուն պէս պրկուեցաւ ամբողջ մարմինով ու աղիողորմ կաղկանձիւն մը հնչեցուց:

Այդ տեսարանը կը կրկնուէր ամէն անգամ, երբ փողոցէն այդ տունին առջեւ անցնէինք:

Չիմա մեծ մայրս է, որ տարօրինակ կերպով մը կը դիտէ շունը:

- Ի՞նչ ունիս, հանի՛,- կը հարցնեմ:

- Մէյ մը ուշադիր դիտէ աս կենդանին:

Կը դառնամ, կը զննեմ, սակայն տարօրինակ ոչինչ կը գտնեմ վրան: Գեղեցիկ շուն մըն է՝ կախ ականջներով: Սրճագոյն թաւիշէ մորթ մը ունի ու քիչ մը տխուր աչքեր:

- Չճանչցա՞ր,- շունչը բռնած կը հարցնէ մեծ մայրս:

- Ի՞նչ պէտք է ճանչնայի կամ զո՞վ,- կը զարմանամ:

Ծեր կինը շեշտ կը նայի աչքերուս ու կ'ըսէ շնչահատ.

- Շուն մը չէ ասիկա, այլ՝ մեր պատուհանէն անհետացած թաւիշէ լաթը:

Սրտանց կը խնդամ, սակայն խնդուքս կոկորդս կը մնայ, երբ կը լսեմ որ շունն ալ կարծես մեծ մօրս խօսքին ի պատասխան կը կաղկանձէ աղիողորմ:

- Ե՛լ ոստիկանապետին լուր տուր:

- Աղէկ, սակայն ի՞նչ ըսեմ իրեն:

- Ըսէ, որ յանդուգն գողութիւն մը կատարուած է ու թերեւս կարգ մը ուրիշ յանցանքներ:

Իրիկուան դեմ ոստիկանապետը կը հասնի մեծ ծովեզերեայ վայրը ու լուռ մտիկ կ'ընէ մօրս: Աչքերուն մէջ կատարեալ մտաշփոթութիւնը կը կարդամ, գոր ինք արտաբերելու կը վարանի՝ ապագայ ապսպրանքները չմերժուելու համար:

Վերջաւորութեան սակայն զգուշացուց, որ հետաքննութիւնը շատ դժուար պիտի ըլլայ:

- Ի՞նչ խօսքով ձեր դրացիին դուռը զարնեմ: Ինչպէ՛ս ըսեմ, որ իր շունը թերեւս կապ ունենայ անհետացած լաթի մը հետ:

Մեծ մայրս անդրդուելի կը մնայ, եւ ոստիկանապետը ոչինչ աւելի յարմար կը գտնէ, քան լռելեայն ենթարկուիլ ճշումին:

Մեզի թելադրեց, որ շունին ուշադրութիւնը վրանիս շեղենք, մինչ ինք...: Հոս է, որ սեւ ամպ մը իջաւ իր երեսին:

Իր ծրագրին գործադրութիւնը աւելի քան դիւրին էր: Շունը ամբողջութեամբ մեզմով կլանուած՝ տունին շուրջ կատարուածին անհաղորդ կը մնայ: Ցանկապատին քով կեցաւ մինչեւ ոստիկանապետին վերադարձը:

Մինչ խոշորակազմ ու կոշտ այդ մարդը բոլորովին շուարած կ'երեւէր: Ձայնը կը դողար անգամ:

- Տունին ետեւի կողմէն մօտեցայ: Սենեակներուն լոյսը կը վառէր բարեբախտաբար: Եւ ի՞նչ տեսնեմ...:

- Պատմէ՛, սիրտս մի՛ հատցներ,- չոր կ'ըսէ մեծ մայրս:

- Երկու կարի մեքենայ կը տեսնեմ սեղանին վրայ: Չորս կողմը՝ կերպասի ծրարներ: Սակայն կարեւորը ատ չէ: Պատերուն վրայ շուներու պատկերներ կան: Տասնեակներով: Ազատ տեղ չկայ...:

Մարդը ճակտին քրտինքը կը սրբէ ու կը շարունակէ.

- Ըսի մօտենամ ու աւելի սենեակին ներսը աղէկ մը տեսնեմ: Որ պատմեմ տեսածս՝ պիտի չհաւատաք:

- Շարունակէ՛,- անհամբեր կ'ըսէ մեծ մայրս:

- Գետիհնները փռուած լաթեր կը տեսնեն: Գլան-գլան կամ արդէն ձեւուած: Ու մէյ մը... կերպասէ կարուած երկու շուն: Մէկուն գլուխը կը պակսէր, միւսին՝ միայն ականջները:

- Իսկոյն գնա՛ հարցաքննէ տանտէրը:

- Ի՞նչ բանի հիման վրայ, տիկին,- ճարահատ կը հակադարձէ մարդը.- շուն կարելը օրէնքին դէմ չէ...:

- Սակայն գողցուած կտորէ՛ն կարելն է օրէնքին դէմ,- կ'ընդվզի մեծ մայրս:

- Սակայն գողութիւնը ինչպէ՛ս փաստենք, տիկին, կ'աղաչե՛մ:

- Շունը մէջտեղն է. ասկէ աւելի յստակ փա՛ստ մը կ'ուզես:

- Յիմա եթէ դատաւորին ըսեն, որ վագող ու հաջող շուն մը գողցուած կտորէ մը կարուած է՝ ոչ միայն գործես պիտի ճամբուիմ, այլեւ յիմարանոցը կըղպուիմ:

- Իսկ որ օրը ցերեկով կատարուած յանցանքը չքննուած ձգես՝ շքանշա՛ն մը պիտի տան քեզի:

- Տիկին, գթացէք վրաս: Ձեռքս կապուած է: Եթէ մարդը շուները մեռցնէր ու իրենց մորթէն բաներ մը կարէր՝ այն ատեն ոչ մէկ դժուարութիւն պիտի գտնէինք առջեւնիս: Սակայն իրողութիւնը ճիշդ հակառակն է:

Մեծ մայրս շուրթերը սեղմած այլեւս մարդուն չի նայիր ու իր հրաժեշտի շփոթ խօսքերը հագիւ կը փոխադարձէ:

Թէյի սեղանին գլուխը սակայն բոլորովին հանդարտած կ'երեւի ու քիչ մը մտահոգ: Լուռ կը դիտեմ զինք գուշակելու համար մտքին մէջ եղածը:

Յանկարծ ծեր կինը ոտքի կ'ելլէ ու պայուսակէն բուրդէ չուխայի պզտիկ կտոր մը կը հանէ ու ձեռքերուն մէջ կը դարձնէ:

Յարցական նայուածքս բռնելով ալ կ'ըսէ.

- Երթամ դրացիին, ծանօթութիւնը հաստատեմ: Գիտե՛մ, գիտե՛մ՝ գող է: Աս կտորն ալ տանիմ իրեն:

Ու զարմացումիս ի տես կ'աւելցնէ.

- Դուն որ կարգուելու միտք չունիս. ծեր օրերուս իբրեւ սփոփանք ինծի ալ շունիկ մը կարել չտա՛մ:

ԿԾԿՈՒՄ

ՀՐԱՅՐ ԱՆՄԱՀՈՒՆԻ

ՀՐԱՅՐ ԱՆՄԱՀՈՒՆԻ

Ճնաժ Ե Պեյրոս, 1958-ին: 1988-ին փոխադրուած է Սան Ֆրանսիսքո, 2005-էն ի վեր կ'ապրի Լոս Անճելոս: Ուսումը ստացած է Լաիս Պեյրոսը՝ Academie Libanaise Des Beaux-Arts (1981-1984), ապա՝ San Francisco Art Institute վկայուելով BFA եւ MFA Film վկայականներով 1989-ին եւ 1992-ին: Տուած է ցուցահանդէսներ, մասնակցած է տարբեր աշխատանքներու, արտադրած է ժապաւեններ եւ ներկայացուցած է զանոնք տարբեր ձեռնարկներու ընթացքին:

Գերի իր մեղքին ու հաւատին, լուռ է: Լուռ է մասամբ, որովհետեւ այն ատեն պատահարը կը լսուէր, բայց տակաւին լեզու չէր ելած: Չէր իսկ գիտեր, թէ լեզու իսկ ելլէր որո՞ւն ո՞ր բարբառով խօսք պիտի առնէր, հակառակ անոր որ բանակցութեան մէջ էր դիպուածին դէմը եղողին հետ: Դիպուածը դէպքի վերածողին հետ: Եթէ նայիս, ամէն խօսակցութիւն իրականին հետ ձախող բանակցութիւն մըն է: Բայց վստահ էր, որ հոն օր մը իրար դպածները պիտի հաւաքուէին՝ մէկտեղուելու դէպքի մը եզակիացման անկարելի քերականականին մէջ:

Դէպքերը, որոնք այն ատենէն իսկ տարտղնուած էին ընթացքի մը ճիւղաւոր ճեղքերուն մէջերը, որոնցմէ հիմա հեռուէ հեռու խնամիական կապ մը մնացած է միայն եւ որոնք ամէն մէկ ներկայիդ հետ յոգացած, սափրուած, դախըմ քրավաթ, ֆութպոլի կօշիկ նետած, շուրջն ալ սանկ աչք մը նետելով ստուգելու համար, թէ նետած բռնածները մէջտեղ հանող մնացած է, ինքն իր անկախ իսկականը կը շինէ եւ սուլելով հեռուստատեսութեան կարճ ու երկար ալիքներուն վրայ պտոյտի կ'ելլէ:

Որմէ ետք ինքն իր յուշերուն հետ մեղսակցելով ինքզինք ալ կը համոզէ, որ այդ էին, ու ճիշտ ճիշդ այդպէս՝ եղածները:

Ուրուագծուած ժպիտէն մինչեւ անզուսպ քահքահը, աչիսփուկ խաղցող անձկումի անսահման մուրի թանձր ու լարծուն ներկայի մը կառչած, սառած ու խուլ նայուածքի մը մէջ կծկուած, պապանձած, որ այլեւս ոչ կը տեսնէր, ոչ կը լսէր, ոչ կը թափանցէր, ոչ կը թափանցուէր, ոչ իսկ տիեզերային ներկային մէջն էր, բայց որ միակ ճշմարիտն էր, միակ երդումը : Ոչ յուզուած, ոչ յուզող, ոչ իսկ անհուն, ոչ անսահման, ոչ անվերջ:

Իսկ ականը:

՚Է:

Նոյն այն բառերով, որոնք այն ատեն ալ կային, որոնցմէ մաս մը գիտէիր, որոնցմով կրնայիր *սերվիս* նստիլ, շրջագայիլ, ուրուագիծ մը կազմել, բայց որոնք պարզապէս հոն անզօր կը դիզուէին: Տակաւին այսպէս, պատէ պատ զարնուած, հազար ու մէկ մաղէ անցած, հասակի կարգով շարականուելու ատենը չէր եկած: Վստահ ալ չէիր ճիշդ ով էր այդ Էն ըսողը: Շարադրելու իրաւունքը քուկդ չէր: Ի վերջոյ հոն, պատկառելի գրասեղանին ետեւը նստած խմբագիր մը կար, որուն իրաւունքն էր պատմութեան փաղաքշանքը, անոր

մենքը, անոր որուն պէտք էր վստահէիր վերջին շունչիդ իմացեամբ կամ անմահութիւնը: Առոյն՝ տակաւին կային պատնէշներ, որոնց վրան, տակը, աջին, ձախին կանգուն պէտք էր մնալ:

Միջադէպերէն ետք, պիտի բաժնուէիր միանալու համար լքումի մը լոկ: Ոչ ժամանակն էր, ոչ ալ ժամանակ կար՝ առօրեայ, անբնական, միապաղաղ, ձանձրացուցիչ, անգոյն, անհոտ, տգեղ, զգուած, զգուելի, զգուելի լեղի, լեղի սարսափին:

Դէպքերու մէջտեղերը հազար ու մէկ ուղղութեամբ տարտղնուած ու տարածուած թերխաշ հաւակնոտ հայերէն մը ունէիր, որ յուշերուն հետ հասարակ յայտարար մը փնտռէր: Տակաւին կը փնտռէ:

Տեսարանի տարածման ընթացքին, մարդիկ երբ կը նային, ինչ է որ կը տեսնեն, մակերեսի ծփացող ճեւղով, թէ՛ տակի փքուած դիակը:

Անցեալ մը յիշուած այնտեղէն ու նախանցեալէն: Արխիւներուն հետ կասկածամիտ շուրջպարի բռնուած, եւ որ վերջապէս հանգստեան կոչուելու կ'երթայ ուրբաթ, շաբաթ, կիրակիներու անդորրին մէջ:

Թառուիլն ալ նոյնը տեսած էր բայց ոչ նոյն բառերով, նոյնիսկ եթէ օր մը յուզումները պիտի հանդիպէին Սան Պրունոյի արուարձանային Սեպտեմբերի կիրակի կէսօրէ ետքի կիզիչ արեւուն մէկ սենեակնոց առանց վարագոյրի յարկաբաժնին մէջ: Հայերէնները նոյնը չէին: Մէկը ճեմարանէն էր, միւսը Սեն Կրէկուարէն: Ուր մնացին Ալամանիւնը, որ ազգային վարժարանէ էր եւ Մոսկիւնը Սաժեսէն: Հոն, կուտակուածները տարբեր պիտի գունաւորուէին եւ առաջնորդի վարորդին անձնական ինքնաշարժին մուխը մարած ըլլալուն բոլորովին անկարելոր արկածը պիտի մնար, երրորդ օրէն ետք որպէս ստորակէտ, հակառակ անոր որ մարդուն ունեցած չունեցածը կրնար ըլլալ, բայց ակամայ պատանիներու վստահուած հինգ քիլոնոցի պայթումէն կեդուուած Եղեռնի վաթսունամեայ յուշարձանի ապահովութիւնը ամէն բան կրնար արդարացնել:

Վերջերս, մանաւանդ Լոսէն, կծիկը յաճախ այդտեղէն կը սկսի քակուիլ: Ծայրը հոն չէր սակայն: Մէջը ինկած էիր ժամանակներու արանքի երրորդ դէմքէ մը, պատէն կախուած հերոսներու դիմանկարներու տողանցքին մաս կազմելու: Ոտքի ձախէն աջ՝ փամփուշտները խաչկապ կապած, հրացաններն ուսերնին ծանրացած, յոգնած, անքուն անկապ, անսասան, անհրապոյր, անհամ, անկողիին:

Նստած ձախէն աջ՝ ...

Այն ատեններէն իսկ ամէն գիշեր, տասը անց տասը, պտուտակի բարակ տզոց մը կը լսուէր: Անօդաչու օդանաւ է, կ'ըսէին, կը նկարէ կոր: Ո՞վ, ինչո՞ւ, որո՞ւ: Ա՞ն լան, փեզզեվէնկ: Բայց այլեւս առանց միջնեմատոյ պարզելու ոչ ձայնաւոր, ոչ իսկ միտքէդ անցնելով:

«Արարատ»ն ալ այդպէս վերերէն թռած էր, անօդաչու. ոչ տեսած էր, ոչ ալ լսած:

«Պարոն Կարպիս» եւ Վիվալտի: Յոս Լոսոլմ ամէն բան տրոնային է, ձեռք աղտոտող չկայ:

Ամէն առաւօտ

Արշալոյսին մօտ

Փուշտեր, աս ամէնը աղջիկ կարգադրելու համար կ'ընէք կոր...

Յամայի իւղով ձուածեղ, հայրիկն ու մայրիկը Գամիշլիէն ըլլալուն, կաթողիկոսարանին համար ըլլալուն առանց առտու կանուխ շարքի շարուելու թարմ փքուած քոլորշուն հաց, ծիրանի անուշ, կարագ, գիւղի պանիր, շերպէթ թէյ, սուրճ, սիկամէթ, սուրճ սիկամէթ, սուրճ սիկամէթ: Լուսցած գիշեր, *deuxième partie*, համալսարանի դիմումնագիր: Ապա եթէ գայ:

Պէտք է ծանօթագրային մնային միայն, ծածուկ: Խոնարհ: Թիւ առած սպասէին, որ պեղումներու աղմկոտ մակերեսին ծփացող նաւաբեկման բեկորներէն խաշուած հայերէնով մը, Մանթարին բառն էր խաշուած հայերէնը, կարկտնուած լաստի մը կառչած փնտռտելու ինչ որ խմբագրին տողերէն ճողպրած է, եւ անոնցմով անկախութիւնը կ'ուզէր, որ երագած ազատութիւնները վայելէր:

Թէեւ տողանցքը պիտի շարունակուէր աշխարհի միւս ծայրը՝ 210-էն 2, Fletcher exit, U turn, գործի ճամբէն պապանձած հեւ ի հեւ շունչը հագիւտունը առնելով: Կինը հարց չէր, բայց անձկումէն արիւնաբամ երեսը գոնէ զաւակներէն պէտք է պահէր, բան որ Նոր տարուան սեղանին բազմած քեռայրին կարդացած՝ «դուն որքամն դրամ կը շինես կոր»ին դիմացը պէտք էր պզտիկ զգար, կուլ տար, անոր որուն ոսկերչատունը ժամանակին, ի միջի այլոց, որպէս մեր տղաքը, պահած էր: Ան ալ եկած չեկած տուն կրցեր է տուն գնել ալ, ան ալ Mountain-էն վեր: Ետքը Պէվրոյի հարս տուած աղջիկը, մոթորի վրայ պտտող ընտիր յախճապակիներ, ու ստորագրութիւններու կապուած պաստառներ կախել, ճաշակաւոր: Ես ան, էս ան ինչէր քաշեցի, վայ: Ակռայ, վայ:

Անցեալ ունեցող տղայ է պիտի ըսէին, ու անցեալը ձեռքէն առնէին:

Թող:

Բայց այդտեղերն ու օրերը չէին, որ նայուածքին խորքին տակը խրամատ մը եւս պիտի աւելցնէին, պատ մը եւս բարձրացնէին: Միջադէպին մէջտեղն էր, դէպքը եղած էր, ու յաջորդողներով յանգումի մը պիտի չհասնէր, այլ վայրագ տարտամ անսկզբունք ու կեղծաւոր պիտի շարունակուէին, ոչ գիծի մը վրայ, ոչ տարածքի, ոչ խորքի, ոչ սիրոյ, ոչ տրտունջի, ատելութենէն շատոնց անդին անցած, միապաղաղ, ձանձրացուցիչ, ահաւոր: Ոչ տառապանքի, ոչ անհեթեթի, ոչ ցնցումի, ոչ գլխագիր ոչ իսկ ալ փոքրագիր աղէտի:

Աճիւններ ըսած էր մեծ մայրս եւ առաջին անգամ վախ ակնածանք ու ամչցած պիրկ ժպիտ մը պիտի տեսնէի բարակ շրթունքներուն ու բոսոր այտերուն: Ձեռքէս բռնած ներս տարած էր ինծի ու մեծի տեղ դրած բան մը վստահած էր ինծի հոն, խունկի հոտերուն ու ծուխերուն արանքներէն: Ոսկորներ կային հոն, քանկեր, կուրցած մութ խոռոչներ, որոնք չէին նայիր, բայց գիտէիր, մորթիդ վրայ կը զգայիր, որ հանդարտած չէին, հարցումներ ունէին ու յատուէ կը կրկնէին: Պիտի վկայէին արդեօք այս անգամ, անգամ մը եւս անօրէն դարձած ենթակաները:

Այս անգամ բայց օրէնքով չէր, որ անօրէն էին, այլ անօրէն անօրէն: Նոյն այն անօրինութենէն, որ քեզի ալ կ'արտօսէր մեղքեր գործել: Եւ հոն՝ ապակիին ետին, տակաւին առանց անուն մականունի, տակաւին հաւատքի մատուռի հրաշքին պլլուած, առանց կենսագրականի, առանց ծննդավայրի առանց պատումի, առանց իսկ կմախքի, որոնք այ՛ս անգամ պէտք էր պահուէին, պաշտպանուէին, գուրգուրուէին: Խեղճ ու կրակ:

Յինգշաբթի կէսօրէ ետք, թէ՛ երեքշաբթի, երկո՛ւ կամ երեք շաբաթ ետք էր, չես գիտեր ինչո՛ւ փակագիծը գոցուած էր: Տո՛ւն գացէք ըսած էին, ազատ շուկայ, գլուխնիդ ճարին նայեցէք: Համալսարանի թռչակը չունէիր, որ երազներ ունենայիր: Հասցէդ ալ շիտակ թաղամասերէն չէր:

Չապել Եսայեանի անտիպ նամակները Արամ Անտոնեանին (1921-1934 թթ.) Գ.

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

18-

Ճնած Է Հալէպ,
ուր յաճախած է
Ազգային
Հայկազեան
վարժարան եւ
Ազգային Քարէն
Եփփէ ճեմարան:
Արաբերէնի
թարգմանելով
առանձին
հատորներով
հրատարակած է
Պարոյր Սեւակի,
Նահապետ
Քուչակի եւ արդի
հինգ հայ
բանաստեղծներու
գործերը, իսկ
արաբերէնէ
հայերէնի
թարգմանած է
հայկական
թեմաներով արաբ

179, Rue de Vaugirard
Paris

21 Յոկտ. 1931

Միրելի պարոն Անտոնեան,

Այս առաւօտ ստացայ երկտողդ եւ յիշեցի իմ աներեւակայելի մոռացու-
թիւնս: Կը խնդրեմ ներողամիտ ըլլաս, ներփակ կը դրկեմ:

Պէտք է ըսել թէ գլխուս եկած փորձանքները պատճառ եղան որ մոռնամ:
Տանտէրը յանկարծ ինձ յայտնեց թէ բնակարանիս պէտք ունի իրեն համար
եւ ես հարկադրուեցայ տան մէջ ուրիշ բնակարան մը փոխադրուիլ որպէսզի
երեք ամիսէն փողոցը չը մնամ: Սթերլինկի այս տագնապի օրերուն... հար-
կադրուեցանք Յրանդին հետ կէօզը ընել. tu parles d'un sport...! Եւ դեռ մար-
դիկ կան որ կը կարծեն թէ բաւական սքոռ չեմ ըներ:

Վերջապէս հիմակ տեղաւորուած ենք եւ ձեզ կսպասեմ յառաջիկայ
երկուշաբթի իրիկուն ժամը 8^{1/2}ին: Նոյն տունը, նոյն bâtimentը առաջին յարկ,
նոյն կողմը միայն թէ կողքի դուռը, արդէն տան վրայ քառո մը կայ: Ասիկա
սակայն մի հաշուեր, միտիա տօլմասիի քէյֆ մը կը վերապահեմ յառաջի-

կային, եթե կարելի է Վահանին¹ հետ: Առ այժմ չի մոռնաս այս երկուշաբթին:
 Շատ բարեւներ եւ նորէն ներդուրին:
 Չապէլ Եսայեան

* * *

19-

9, Նոյ. 1931

179, Rue de Vaugirard
 Paris (xv^e)

Սիրելի պարոն Անտոնեան,

Ինչպէս անշուշտ արդէն գիտէք վաղը ժամը 5^{1/2}ին ժամադրութիւն տրուած է Յրանդին, ձեր Մատենադարանին մէջ, ուր պիտի հանդիպի Պելճիքեան եկած Œuvre des Boursiersի քարտուղարին: Չեմ գիտեր թե՛ ինչ է այս հանդիպման իմաստը. Յրանդը շատ լաւատես է իսկ ես մտահոգութենէ՛ գերծ չեմ: Չեմ գիտեր նաեւ որ ուրիշ Boursierներու ալ ժամադրութիւն տրուած է՞ թէ միայն Յրանդին: Անշուշտ առաջինը հաւանական է, քանի որ Յրանդին հետ մասնաւոր բան չեն կրնար ունենալ ըսելիք, այն պատճառով որ Յրանդը մասնաւոր պարագայ մը չի ներկայացներ: Մէկ խօսքով այս դժուարին օրերուն (շատ աւելի դժուարին քան կրնաք երեւակայել) մեծ մտահոգութեամբ կը խորհիմ որ Յրանդին bourseի կողմէն բան մը կրնայ ելլել (Անգլականին անկումի հետեւանքով): Հետեւանքը շատ ծանր կ'ըլլայ ինձ եւ Յրանդին համար: Այս պարագան նկատողութեան ունենալով կը գրեմ ձեզ այս նամակս որ կը յուսամ թէ վաղը կստանաք ժամանակին եւ ձեզմէ կը խնդրեմ որ խօսիք Լ. Բաշալեանին հետ որ համոզուած եմ թէ այդ շրջանակին մէջ ամենէն ջերմ եւ թերեւս միակ բարեկամն է որ կրնայ ի հարկին միջամտել եւ առաջքը առնել կարելոր կրճատումի մը: Դեռ եթէ ձեր հայեցողութեան համեմատ յարմար կը դատէք խօսիլ Սինապեանին² հետ, խօսեցէք: Ես անձամբ պիտի գայի ձեզ

գրողներու գործեր, որոնց մէկ մասը ամփոփուած է «Անապատին Կակաչները» հատորին մէջ: Պետրոս Արք. Սիրաթեանի համահեղինակութեամբ հրատարակութեան պատրաստած է 19-րդ դարակազմի Հալէպի պատմութեան ամէնալայից գրողի մը արաբերէն ձեռագիրը: Կրթաշխատակցի հայագիտական հանդէսներու պատմաբանասիրական ուսումնասիրութիւններով, նուիրուած՝ հայ հնատիպ գիրքին, հայ պարբերական մամուլի մատենագիտութեան, հայերէն ձեռագիրներուն, Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեան եւ այլ թեմաներով: Զբաղած է նաեւ բանահաւաքութեամբ եւ Տեղասպանութենէն հարիւրաւոր վերապրողներէ գրի առած է անոնց վկայութիւններն ու ազգագրական-բանահիւսական հսկայական նիւթ: 2012էն ի վեր կրկնապի երեւան ու կը պաշտօնավարէ Մեսրոպ Մաշտոցի

¹ Նկատի ունի բանաստեղծ Վահան Թէքէեանը, որ այդ օրերուն Բարիզ կը գտնուէր, ինչպէս յիշուեցաւ նախորդ նամակներուն մէջ:

² Նկատի ունի իրաւաբան Գրիգոր Սինապեանը (Կ. Պոլիս 1862-Բարիզ 1933): Ուսանած է Վենետիկի Մուրատ-Ռաֆայէլեան վարժարանը, ապա Բարիզի մէջ հետեւած է իրաւաբանութեան: 1911-ին նշանակուած է Օսմանեան կայսրութեան Հանքերու, անտառներու եւ երկրագործութեան նախարար: Հինգ հատորով ֆրանսերէնի թարգմանած է օսմանեան օրէնագիրքը: Չինադադարէն ետք վերջնականապէս հաստատուած է Բարիզ: Մաս կազմած է Ազգային պատուիրակութեան, Յ. Բ. Ը. Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան եւ ազգային այլ մարմիններու («Բազմավեպ», Վենետիկ, Օգոստոս-Դեկտեմբեր 1936, էջ 329-330):

Անուան
Մատենադարանի
եւ Հայոց
Ցեղասպանութեան
Թանգարան-
Ինստիտուտի մէջ:

տեսնելու բայց կոկորդս կը ցաւի, եւ յետոյ անյարմար է իմ այդտեղ երեւալս ճիշդ այս օրերուն:

Մաղթենք որ այս բոլոր հոգերը անհիմն են եւ Պելճիքայի քարտուղարը կ'ուզէ պարզապէս ՇԵՄՐԵԻՆ սաները տեսնել եւ անձամբ տպաւորութիւն մը ունենալ: Այդ պարագային վստահ եմ որ տպաւորութիւնը շատ գեշ չըլլար Յրանդէն:

Ես Յրանդին պիտի պատուիրեմ քարտուղարին ներկայանալէ առաջ քեզ տեսնել, թերեւս պատուէր մը կամ թելադրութիւն մը կ'ունենաք իրեն ընելիք: Չի մոռնամ ըսելու որ լապօրաթուամբ 5ը 10 վայրկեան անցած դուրս կ'ելլէ եւ հազիւ պիտի հասնի 5^{1/2}ին: Նկատողութեան ունեցէք: Տեսնութիւն եւ շատ սիրալիւր բարեւներով

Ձերդ
Չապէլ Եսայեան

* * *

20--

31 Մայիս 1932

179, Rue de Vaugirard
Paris (xv^e)

Սիրելի պարոն Անտոնեան,

Այս առաւօտ ստացայ ձեր Մայիս 20 թւակիր նամակը եւ ես ալ արդէն կ'ուզէի ձեզ գրել կամ հեռախօսել եւ կամ ինքս անձամբ գալ: Ձեր նամակին առաջին մասը անհիմն յոռետեսութեամբ գրած է: Ծիշդ ալ ես երբէկ չէ առջի օր նամակ մը ստացայ այդ մասին: Մօտ օրերս կը խօսակցիմք: Իմ այսքան ատենէ ի վեր մեջտեղ չելլելուս պատճառները բազմազան եւ բազմատեսակ հոգեր են որոնցմէ նւագագոյնը չէ Սօֆիին առողջական վիճակը: Ասեւ վերադառնալուն անմիջապէս վերսկսեր է մտնել *dépression nerveuse*ի մէջ (չուտել, չի քնանալ եւն.) եւ տասը օր ետքը այդ *régimen*ով հասեր է կրկին տկարութեան մտահոգիչ աստիճանի: Նորէն հեռագիր եւն., վերջապէս եկաւ: Հարկ եղաւ նորէն ծայրէն սկսիլ, բայց այս անգամ աւելի շուտ արդիւնքի հասանք: Հիմակ աղէկ է (կանոնաւոր կ'ուտե, գիշերը մէկ շունչով կը քնանայ) եւ յոյս ունիմք որ քիչ ատենէն բոլորովին կը լաւանայ: Բայց այլեւս չեմ ուզեր *Auen*³ անունն իսկ լսել: Հիմակ *Auen*ը ինձ է որ հիւանդ կը դարձնէ: Մեր սքան-

³ Նամակի այս էջի աջ կողմը սոսնձուած բարակ թուղթը ծածկած է տողերուն վերջին բառերը, այնպէս որ մեր կողմէ ամբողջացուած այս եւ քանի մը այլ բառերուն ընթերցումը կը մնայ երկբայելի:

չելի բժիշկը հոգով մարմնով կզբաղի Սօֆիով: Այդ կողմեն սիրտս հանգիստ է: Այս առաւօտ դեռ ինձ հաւաստեց որ եղածը խոր բան մը չէ բայց պէտք չէ Auen վերադառնայ: Գոհ եմ որ քեզ ալ օգտակար եղեր է:

Վահանին⁴ հիւանդ ըլլալը երէկ լսեր էի արդէն, այսօր գացի հիւանդանոց գինքը տեսայ: Վտանգ չի կայ, բայց իմ վրաս խոր կերպով ազդեց այն հանգամանքը որ Վահանի արժէքով մէկը երբ հիւանդ ըլլայ, անկարելի է այլ բան մը կարգադրել քան թէ Hôtel Dieu, ըսել չեմ ուզեր թէ Assistanceի հիւանդանոցները գէշ են, ընդհակառակը ես շատ մեծ հաւատք ունիմ եւ ես ինքս երբ հիւանդ ըլլամ կը նախընտրեմ պետական հիւանդանոց երթալ: Բայց ինք ուրիշ: Գիտեմ որ գրեթէ զինւորական ռեժիմ կայ եւ յետոյ շրջապատը եւն. եւն.: Լաւ կ'ըլլայ որ կիրակիէն առաջ երթաս գինքը տեսնես: Ես վաղը կրկին պիտի երթամ:

Իսկ քեզ ւեր պիտի տեսնեմ: Ուրբաթ օրը մտադիր եմ գրադարան գալու: Արդեօք հոն կըլլամ: Եթէ ոչ ինձ երկտողով մը իմացուր եւ ժամադրութիւն մը նշանակէ տան եւ կամ մեզ մօտ կամ քաֆէ մը:

Սիրալիք բարեւներ մեր ամենուն կողմէ

Չապէլ Եսայեան

* * *

21-

2 Մարտ 1933

Բարիկ

Սիրելի պարոն Անտոնեան,

Ձեր նամակը ստացայ եւ կը ցաւիմ որ իմ կրկնակ «ելոյթ»ներուս ներկայ չի պիտի ըլլաս հիւանդութեան պատճառով, այլապէս կորսնցնելիքդ մեծ բան չէ, եթէ կարենայի ես ալ ներկայ չէի ըլլար:

Դժբախտաբար անմիջապէս չեմ կրնար գալ այցելութեան որովհետեւ ես թեւեւ հիւանդ չեմ բայց հիւանդէ աւելի բան մըն եմ, ֆրանսերէն դասախօսութեանս պատճառով որ անգամ մը մերժեցի եւ որ երկրորդ անգամ անհնարին եղաւ մերժել:

Գալով այն բանին թէ կրնայ ըլլալ որ առանց ձեզ տեսնելու մեկնիմ, չեմ գիտեր թէ ինչպէս այդպէս «յոյս» մը ունեցեր ես: Ինձ բաւական կը ճանչնաս գիտնալու համար որ եթէ նոյնիսկ հարկ ըլլայ մէկ երկու օրով ճամբորդութիւնս յետաձգել, աւելի այդ կ'ընենք քան թէ առանց ձեզ տեսնելու մեկնիլ⁵:

⁴ Խօսքը բանաստեղծ Վահան Թէքէեանի մասին է:

Այս իրիկուն գլխաւոր փուշը ոտքէս կ'ելլայ, կիրակի օրւանը՝ հեջ... եւ յոյս ունիմ որ 3-4 օր հանգիստ ինձ համար կ'ապրիմ:

Մերինը ժընէւէն վերադարձին անմիջապէս գաւառ գնաց: Երկու օր է տեղէս շարժած չունիմ: Վաղը կը կարծեմ թէ տեղեակ կ'ըլլամ եւ ժամադրութիւն մը կ'որոշենք:

Առողջութիւն կը մաղթեմ ձեզ եւ կը դրկեմ իմ եւ Սօֆիին սիրալիւր բարեւները:

Ձերդ Չապէլ Եսայեան

Յ. Գ. Գիրքերը կը յանձնւին ձեզ շաբաթ օրը:

= Յրանդին համար գրած տողերուդ համար շնորհակալ եմ:

* * *

22-

21 Դեկտ. 1934

Երեւան

Սիրելի պարոն Անտոնեան,

Գիտեմ որ ինձ դեմ նեղացած ես եւ գիտեմ որ մասամբ իրաւացի ես. կ'ըսեմ մասամբ, որովհետեւ այսչափ երկարատեւ չի գրելուս պատճառը ոչ անհոգութիւնն էր եւ ոչ ալ անտարբերութիւնը, այլ բոլորովին ուրիշ պատճառներ: Ինչ եւ իցէ, ժամանակ չի կորսնցունեմ չքմեղանքներ ընելու եւ աշխատիմ սիրտդ առնել ասկէ յետոյ քեզ գրելով յաճախակի եւ երկար նամակներ:

Յրանդէն եւ յետոյ Յ. Երւանդէն⁶ լսեցի որ շաբթ մը անախորժութիւններ ունեցեր ես առողջական պատճառներով: Շատ ցաւեցայ: Կը յուսամ որ այժմ

⁵ Ակնարկութիւնը կ'երթայ Չապէլ Եսայեանի եւ դստեր՝ Սօֆիի հայրենադարձութեան, որոնք Խորհրդային Միութիւն մեկնած են այս նամակի գրութենէն կարճ ժամանակ անց, Մարտ 1933-ին, ու Երեւան հասած են Ապրիլի 19-ին, Մոսկուա-Թիֆլիս ճանապարհով: Եսայեանի տղան՝ Յրանդը իրենց միացած է տարի մը ետք:

⁶ Նկատի ունի Ռամկավար Կուսակցութեան ղեկավար գործիչներէն՝ Յրաչ Երուանդը (Խարբերդ 1885-Միացեալ Նահանգներ 1968): Բուն անունով՝ Նշան Եաղուպեան: Նախնական եւ երկրորդական ուսումը ստացած է ծննդավայրին մէջ, նախ՝ Թլկատինցիի Կեդրոնական վարժարանին, ապա՝ Եփրատ Գոլէճի:

Անցնելով Միացեալ Նահանգներ, հետեւած է Պոսթընի համալսարանի իրաւաբանական ճիւղին: Անդամակցած է Վերակազմեալ Յնչակեան, ապա՝ Ռամկավար Ազատական կուսակցութեան: Խմբագրած է մէկէ աւելի թերթեր, որոնց էջերուն ստորագրած է բազմաթիւ յօդուածներ: Առանձին հատորով

ազատուած ես այդ նեղացուցիչ հոգերէն: Կը խնդրեմ քեզմէ, ինձ գրէ մանրամասն եւ տեղեկութիւն տուր առհասարակ քու մասին: Յաճախ մտքովս քեզ կը տեսնեմ մատենադարանին մէջ, մտքովս այցելութեան կու գամ քեզի, եւ յաճախ նաեւ Սօֆիին հետ կը խօսիմք քու մասիդ: Սօֆին իր ամբողջ էութիւնովը թաղուած է իր գրադարանային գործերուն մէջ որոնց մասին, խօսքը մէջերնիս, բաւական գլուխս կը տանի: Հանրային մատենադարանի Եւրոպական բաժինը որուն վարիչն է (բացի ինձմէ ընտանիքին բոլոր անդամները վարիչ են. Հրանդն ալ իր լաբորատորիայի վարիչն է)- Եւրոպական բաժինը, ուրեմն, վերին աստիճանի հարուստ է, եթէ ոչ թիւով անտարակոյս որակով: Նոյն իսկ եւրոպացի այցելուներ շատ հետաքրքրական բաներ կը գտնեն այնտեղ:

Հրանդը այստեղ հասնելուն երրորդ օրը գործի անցաւ: Ես կ'ուզէի որ գոնէ ամիս մը հանգստանար եւ յետոյ գործի անցնէր: Բայց ինքը անհամբեր էր ինչպէս նաեւ զինքը տեղաւորողը: Նա մտաւ կառուչուկի քիմիական աշխատանոցները ընկ. Սահակի⁷ յանձնարարութեամբ եւ իրեն յանձնեցին շատ հետաքրքրական գործ մը: Պետք է որ փորձեր ընէ կազմելու համար նիւթ մը որ մետաղէ աւելի պետք է դիմանայ բարձր տաքութեան եւ որը անհրաժեշտ է կառուչուկի ճարտարարուեստի մէջ: Ամէն պարագային փորձերը լաւ արդիւնք ունին եւ ամենքն ալ գոհ են ինչպէս եւ ինքը: Կառուչուկի մէջ իրեն սենեակ մը տւին առժամանակեայ եւ գարնան կ'ունենայ լաւ բնակարան մը նոր շէնքի մը մէջ որ կառուցման ընթացքում է այս միջոցին:

Վերջապէս ամենքս ալ գոհ ենք եւ հանգիստ: Ինձ համար, արտասահմանեան ճահիճէն յետո, այստեղ երկնային դրախտ է: Միանգամ ընդ միշտ ազատուած եմ նիւթական հոգերէն որ այնքան զգւելի բան է եւ որոնց միշտ ենթակայ եղած եմ եւ հանգիստ ու պայծառ տրամադրութիւններով կ'աշխատիմ: Տպագրութեան յանձնուած է «Սիլիհտարի պարտէզները»⁸ վերնագրով մանկական յիշողութիւններս, ուրկէ երկու օրինակ քեզ կը դրկեմ երբ լոյս տեսնայ, մէկը քեզի եւ միւսը մատենադարանին համար: Հրատարակեցաւ

հրատարակած է քանի մը գիրքեր:

Երուանդ Նոյ.-Դեկտ. 1934-ին այցելած է Խորհրդային Հայաստան եւ Բարիկ վերադարձած է 3 Յունուար 1935-ին (*Վահան Թէքեան. Նամակակնի*, կազմեց, խմբագրեց եւ ծանօթագրեց Աւետիս Գ. Սանճեան, Լոս Անճելըս, հրատարակութիւն Թէքեան Մշակութային Միութեան, 1983, էջ 643):

⁷Նկատի ունի ՀԽՍՀ Նախարարներու Խորհուրդի նախագահ (1928-1935) Սահակ Տէր Գաբրիէլեանը: Ծնած է Շուշի 1886-ին եւ կանուխէն անդամակցած է համայնավար կուսակցութեան եւ ունեցած է յեղափոխական եռուն գործունէութիւն: Երկար տարիներ ապրած է Բագու: 1920-ին ընտրուած է Յեղկոմի անդամ, ապա Հայաստանի ներկայացուցիչ Մոսկուայի մօտ: Ստալինեան բռնութիւններու շրջանին ձերբակալուած է ու սպաննուած 19 Օգոստոս 1937-ին, մինչ իր մահուան պաշտօնական յայտարարութեան մէջ ըսուած է, թէ պատշգամբն վար նետուելով անձնասպան եղած է:

⁸*Սիլիհտարի պարտէզները*, Չապլէ Եսայեան, Ա. գիրք, Երեւան, Պետհրատ, 1935, 195 էջ: Աւելի ետք ունեցած է այլ հրատարակութիւններ եւս:

նաեւ առանձին գրքոյկով «Կրակէ շապիկը»⁹ մասսայական ընթերցման համար: Եթէ կը հետաքրքրուիս կը դրկեմ. չի դրկեցի մինչեւ այժմ որովհետեւ կագմը եւն. լաւ չէ: Այս միջոցին կ'աշխատիմ «Բառապա Խաչիկ»¹⁰ անուն վեպի մը վրայ Պոլսոյ երկաթագործներու Էսնաֆի¹¹ կեանքէն առնուած:

Ես կը կարծեմ թէ յաջորդ նամակովս քեզ մասնաւորաբար հետաքրքրող լուրեր կ'ունենամ հաղորդելիք: Ամէն պարագային, լաւ կ'ըլլայ որ այս ամառ իբր այցելու գաս Հայաստան: Քու առողջութեանդ համար ալ նպաստաւոր կ'ըլլայ այդ: Կ'երթաս Արզնի կամ ուրիշ մի որ եւէ բուժարան եւ մէկ երկու ամիս կը հանգստանաս: Հիմակ մեր կեանքի պայմանները շատ լաւ են եւ շարթէ շարթ, օրէ օր կը լաւանան: Մետիա տոլմասի չեմ կրնար պատրաստել բայց կրնամ հիանալի պուլդուրի փիլաւ պատրաստել քեզ համար:

Այստեղի կլիման եւ պետք է ենթադրել նաեւ ջուրը, վերին աստիճանի նպաստաւոր եղան իմ առողջութեանս: Բոլորովին առողջ եմ եւ թարմացած եւ կ'աշխատիմ գիշեր ու ցորեկ առանց յոգնելու: Տրամադրութիւնս շատ լաւ է, ուրախ եմ եւ լիացած: Ինձ ընտրեցին քաղխորհուրդի անդամ ինչ որ մեծապէս յուզեց ինձ: Լաւ եւ ազնիւ մարդիկ են, ամենուն արժէքը արժեքաւորելու հոգով բռնուած: Լաւ է, շատ լաւ եւ այստեղ կը տեսնենք մէկ բոլորովին ուրիշ եւ արի պատկերը մեր ժողովուրդին որ մեծ եւ խոր վստահութիւն կը ներշնչէ ներկային եւ ապագային համար:

Էի ուրեմն ցտեսութիւն եւ շատ սիրալիր բարեւներ իմ, Սօֆիին եւ Հրանդին կողմէ: Հաղորդէ նաեւ իմ լաւագոյն զգացումներս մեր երկութիւն մօտ բարեկամներուն:

Քոյդ սիրով
Չապէլ Եսայեան

Իմ հասցէս է.
Mme Z. Essayan
Գրողների տուն
Erivan Arménie (URSS)

Յ. Գ. Եթէ կան այստեղ հրատարակութիւններ որ քեզ կը հետաքրքրեն, գրէ ինձ, ամենայն սիրով քեզ կը դրկեմ:

⁹ *Կրակէ շապիկը*, Չապէլ Եսայեան, Երեւան, Պետական հրատարակչութիւն, 1934, 83 էջ: Լոյս տեսած է «Պետհրատի եժանագին գրադարան» մատենաշարով:

¹⁰ Աւարտած է զայն 1936-ին, բայց մնացած է անտիպ: Տպուած է յետ մահու Երեւանի մէջ՝ *Բարսախաչիկ*, վեպ, «Հայաստան» հրատարակչութիւն, 1966, 868 էջ:

¹¹ Արաքերէն ծագումով թրքերէն՝ համբարութիւն:

Այցելութիւն Villejuif՝ Կոմիտաս Վարդապետին

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԵՍԵԱՆ

Կոմիտաս Վարդապետը դարձած է խորհրդանիշը հայ մշակոյթի եղեռնեան նահատակութեան: Ան մնաց կենդանի մարտիրոս մը Հայոց ցեղասպանութեան ու հիւանդագին վկան դարձաւ նաեւ ազգի մը մշակութային սպանդին:

Եղեռնեան գեհէնէն յետոյ կոչուած, Կոմիտաս Պոլիս կը հասնի 15 Մայիս 1915-ին: Բայց արդէն իսկ հոգեբարոյապէս խեղուած ու մտովի խաթարուած, ան զինադադարէն ետք, 1919-ի սկիզբը¹, կը փոխադրուի Փարիզ, իսկ 5 Օգոստոս 1922-ին՝ Villejuif, բուժման, թերեւս ալ մեկուսացման համար²:

Քիչ չէ թիւը անոնց, որոնք հիւանդանոցը այցելած են Կոմիտասին: Այդ այցելուներէն ոմանք յուշագրած են իրենց տեսակցութիւն(ներ)ը Կոմիտասի հետ: Ոմանց՝ այդ վկայագրութիւնը ծառայած է իբրեւ միջոց՝ վարկ վաստկելու: Կան նաեւ ուրիշներ, որոնք ազնիւ զգացումներէ մղուած՝ փափաքած են այցելել վարդապետին: Անոնցմէ են Կոմիտասի սաներէն՝ Վահան Պետելեանը (1894-1990) եւ Բարսեղ Կանաչեանը (1885-1967):

Այստեղ կը ներկայացնենք առայժմ անծանօթ մնացած³ այլ այցելութեան մը մանրամասնութիւնները: Սակայն, նախ սկսինք Պետելեանէն:

Պետելեան գրաւոր արձանագրութիւն ձգած է իր կոմիտասեան այցելութեան մասին: Ան 10 Յունիս 1927-ին Քորֆուի վրայով Կիպրոսէն կ'անցնի Եւրոպա՝ երաժշտական անձնական ուսումնառութեան ծրագիրի մը սերտողութեան համար: Այդ ծիրին մէջ կատարած շրջապտոյտին ընթացքին, 26

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԵՍԵԱՆ

Ծնած է Պեյրուֆ, 1960-ին: Յաճախած է Պեյրուֆի ՀԲԸՄ Յովակիմեան-Մանուկեան երկրորդական վարժարանը, Հոկտ. 1978 - Յուլիս 1983 ուսանած է Երեւանի պետական համալսարանի Բանասիրական բաժանմունքի Հայոց լեզուի եւ գրականութեան բաժինին մէջ: 1989-ին աւարտած է Պեյրուֆի ամերիկեան համալսարանի քաղաքական գիտութիւններու բաժինը՝ տիրանալով մագիստրոսի: 2002-ին աւարտած է Սկոտլոնդ Էպրոտին համալսարանի Ուսումնասիրութիւններու գիտական մեթոտաբա-

¹ Ան արդէն Փարիզ հասած էր Ապրիլ 1919-ին:

² Serge Momjian, *Komitas: The Artist and the Martyr*, Cambridge England, Janus Publishing Co., [տարին կը պակսի] էջ 143, 201. նաեւ՝ Rita Soulahian Kuyumjian, *Archeology of Madness, Komitas: Portrait of an Armenian Icon*, Gomidas Institute Books, USA, Taderon Press, 2001, էջ 137:

³ Վստահ չենք, որ ստորեւ հրատարակուող նամակագիրը, կամ անոր ընկերակցողները այլապէս հրատարակած են այս այցելութեան մասին իրենց/ց վերյուշը, կամ տպաւորութիւնը:

նուբեան եւ վերլուծութեան մագիստրականը: 2011-ին պաշտպանած է դոկտորական՝ Ուէյլզի Սուանզի համալսարանի քաղաքական գիտութիւններու բաժնին մէջ: 22 Մարտ 2018-ին պաշտպանած է իր դոկտորականը՝ մշակութային ընկերաբանութեան մասնագիտութեամբ, Էտիկայայի համալսարանը:

Ստորագրած է բազմաթիւ յօդուածներ, կատարած է մեծաթիւ ուսումնասիրութիւններ, եղած է ուսուցիչ: 1993-էն ի վեր պատասխանատու քարտուղարն է Հայկազեան հայագիտական հանդէսին, ուր ստորագրած է հայագիտական նորագոյն հրատարակութիւններու գրախօսականներ: 2011-էն ի վեր տնօրէն է Հայկազեանի Հայկական սփիւռքի ուսումնասիրութեան կեդրոնին: Խմբագրած էլ հրատարակած է բազմաթիւ գիրքեր:

Օգոստոս 1927-ին, երիտասարդ Պետելեան կ'այցելէ Կոմիտաս վարդապետին: Այդ մասին, ան իր գրառումներուն մէջ կը նշէ. «Գիտէի որ Կոմիտաս Վարդապետ Վիլ ժուիֆի բուժարանը կը գտնուէր: Մ[արգարիտ] Բարայեանի⁴ (որ Կոմիտասի հոգատար յանձնախումբի քարտուղարուհին էր), յանձնարարականով, բժշկապետին միջոցով այցելութեան գացի իրեն:

Կոմիտասի նուիրուած ոսկեմատենան⁵ մէջ գրեցի, ապա երկու հուժկու պահակներու հետ գացի «մոնսիէօ Կոմիտաս»ի սենեակը: Խոշոր սենեակ մըն էր, իսկ ինք՝ անկողինին վրայ ընկողմանած: Գացի՝ ձեռքը պիտի համբուրեմ, մէկէն-մէկ ելաւ, բարձր ձայնով խօսեցաւ, բարկացաւ, դուրսը՝ պարտէլ գնաց: Յոն՝ կ'երթայ-կու գայ կը բարկանայ: Խնդրեցի որ թուղթ մը տան, որպէսզի երկտող մը գրեմ, որպէսզի կարդայ եւ յետոյ ընդունի զիս: Ընդունարան առաջնորդեցին զիս: Թուղթ մը տուին ուր գրեցի՝ «Հայր Սուրբ, Ձեզի այցելողը երաժիշտ մըն է Կիպրոսէն եկած: Լսելով Ձեր հոչակաւոր անունը կ'ուզեմ օգտուիլ Ձեր փորձառութենէն: Արդեօք կը հաճէիք ընդունիլ զիս, քանի որ այդքան հեռու տեղէն եկած եմ եւ վաղն իսկ կը մեկնիմ Գերմանիա: Կիպրոսի մէջ երաժշտական վարժարան մը բացուեցաւ, կրնայ ըլլայ որ Ձեր երաժշտական փորձառութիւնները եւ թելադրութիւնները մեծապէս ազդեն: Ձեզի հիացող՝ Վ.Յ. Պետելեան, Փարիս 26 Օգոստոս 1927:

Թուղթը իրեն սեղանին վրայ դրինք: Կէսօրուան համար կերակուրի պանզակ պարնուեցաւ: Պարտէլէն եկաւ, եւ նըրսը որ ճաշը կը բերէր, թուղթը սեղանին վրայ դրաւ: Թուղթը տեսնելուն պէս պայն ճմռթկեց, մարդուն զիսուն վարկաւ: Ես, այն ատեն յուսահատած, քիչ մըն ալ դիտելէ ետք, թուղթը առի գրպանս դրի, պահեցի սրտիս մօտ իբրեւ Կոմիտասեան ուժ...»⁶:

Կանաչեանի այցելութիւնները Կոմիտասին ունին անհատական եւ խըմբային բնոյթ: Կանաչեան չէ գրառած ասոնք: Մենք ասոնց մասին գիտենք միջնորդաւորուած՝ Կանաչեանի մասին գրաւոր վկայութիւններէ: Կանաչեան անոնց մասին պատմած է եւ ուրիշներ իբրեւ յուշ գրառած կամ պատմած են թուղթին:

Այստեղ ժամանակագրական կարգով կ'անդրադառնանք Կանաչեանի առանձինն, ապա եւ խմբային (Կոմիտասի միւս սաներուն հետ) կատարուած յետ-եղեռնեան պոլսական այցելութիւններուն:

⁴ Պետելեան այդ օրերուն Բարայեանի բով կը հետեւի օփերային մենակատարումներու, ձայնամարզութեան եւ թէրիի դասերու (Անդրանիկ Տազեան, Վահան Պետելեան Երաժիշտ-Մանկավարժը, Հրատ. Լիբանանի ՄԿՀ Սանուց Միութեան, Պէյրութ, Տպ. Սիփան, 2004, էջ 41):

⁵ Այս ոսկեմատենան մասին կ'անգիտանայ Երեւանի Չարենցի անուան Գրականութեան եւ արուեստի թանգարանի երաժշտութեան բաժնի պատասխանատու Մարինա Մուշեղեան (անձնական նամակագրութիւն՝ 26 Սեպտ. 2017):

⁶ Տազեան, Վահան Պետելեան, էջ 41-42: (10)Նոյն:

Սեդա Կանաչեան իր յուշերուն մէջ կը պատմէ. «Երբ աքսոր-բանտէն վերադարձաւ Կոմիտասը հայրս առաջինը եղած է զինք այցելող: Կոմիտաս հօրս ըսած է. «Բարսէիս, երանի ինծի ազատ չարձակէին. ընկերներս ինծի ինչ պիտի ըսեն... 'Ես ձեւ մը գտայ ազատելու, կամ՝ թուրքերուն հետ գործ ունեցած եմ',- ու հայրս կ'աւելցնէր՝- ասիկա իրեն *տեհրեսիոն* ըրաւ»⁷: Սեդա Կանաչեան կը շարունակէ. «Կոմիտաս Վարդապետին հանդէպ շատ կը նեղուէր [հայրս] երբ մէկը ըսէր որ խենթանոց մտաւ: Միշտ կ'ըսէր. «մարդը մէկու մը ծեծեց, փողոցները ինկան, պոռանց, ինչ ըրաւ իբրեւ խենթ. խենթանոցի արժանի չէր: *Տեհրեսիոն* անցուցած է»⁸:

Ապա Սեդա Կանաչեան կը նկարագրէ այլ այցելութիւններ, այս անգամ՝ խմբային եւ դարձեալ Պոլսոյ մէջ. «...հայրս եւ Թումանճան օրերով կը պատմէին, կը յիշէին բայց միշտ վերջաւորութեան կը յիշէին Պոլսոյ վերջին հանդիպումները: Երբ Կոմիտասի աշակերտները իմանալէ ետք անոր ձերբակալումը, կ'իմանան նաեւ անոր վերադարձը - հայրս ու Թումանճան մեծ յուզումով պատմեցին այդ պահը.- Գացինք դուռը զարկինք, առաջին օրը բացաւ, յաջորդ օրը ներսէն լսեցինք ձայնը՝ «մտէք»: Դուռը բացինք՝ դէմքը պատին կեցած էր: «Բարեւ, վարդապետ»: Պատասխան չկայ: Երկրորդ անգամ պատասխան չկայ: Կարծեցինք որ սովորական կատակներէն մէկն է: - Սովորաբար երբ «մտէք» ըսէր՝ մտնէինք՝ պահուրտած կ'ըլլար կան պահարանին մէջ, կան սեղանին տակ, կան դռան ետեւ... - Երբ դարձեալ, աւելի բարձր ձայնով իրեն «բարեւ» ըսինք՝ դարձաւ եւ ուղիղ նայելով մեզի, մի քանի խօսք ըսաւ՝ «ես ալ պէտք է իրենց հետ մնայի ... հիմա անոնք ինչ պիտի մտածեն իմ մասին», եւ դարձեալ դարձաւ պատին ու ոչ մի խօսք: Յայտնի էր, որ ձեւով մը յանցաւոր կը զգար ազատուած ըլլալուն եւ depression-ի մէջ ինկած էր»⁹: Սեդա Կանաչեան կը պատմէ նաեւ Կոմիտասեան Սաներու փարիզեան այցելութեան մասին. «...Աւելի ուշ, երբ իր սաները հիւանդանոց ուզած են այցելել՝ Վարդապետը չէ ընդունած իրենց: Մի քանի անգամ փորձած են: Վերջին անգամ ըսած է «Բարսէղը հետերնիդ է»: Երբ ըսեր են «այո», պատասխաներ է՝ «գնա՛, ըսէ որ ես խենթ չեմ, չեմ ուզեր զիս խենթանոցի մէջ տեսնեն»¹⁰:

⁷ «Երբեք հարցազրոյց Սեդա Կանաչեան-Թիւսիւղեանի հետ»՝ *Բարսէղ Կանաչեան (1885-1967). Կեանքի մը Երաժշտացումը*, աշխ. Անդրանիկ Տազետեան, Զրատ.՝ Զայկազեան համալսարան, Պէրուք, Տպ. Զամազգային, 2017, էջ 530:

⁸ Նոյն:

⁹ Սեդա Կանաչեան, «Յուշեր հօրս՝ Բարսէղ Կանաչեանի մասին»՝ *Բարսէղ Կանաչեան (1885-1967)*, էջ 236: Այս այցելութիւնները պէտք է տեղի ունեցած ըլլան Օգոստոս 1916-ի աւարտէն առաջ, երբ Կոմիտաս կը փոխադրուի Շիշլիի հոգեբուժարանը, որ կը կառավարուէր օսմանեան զինուորակաւորութեան կողմէ) Momjian, էջ 185):

¹⁰ Նոյն:

Քրիստինե Կանաչեան իր յուշերուն մէջ քիչ մը տարբեր կը կրկնէ փարիզեան այս այցելութեան պատմութիւնը. «Կոմիտասի հինգ սաները Փարիզ եղած ատեննին կ'այցելէն շատ սիրելի Վարդապետին, հիւանդանոց¹¹: Սենեակին դուռը կը զարնեն քանի մը անգամ՝ ձայն չկայ: Հիւանդապահը կ'ըսէ որ հիւանդը ներսն է: Ուրեմն դուռը կը բանան ու ներս կը մտնեն: Կը տեսնեն որ բազկաթոռի մէջ կ'ծկուած նստած է, անկողնի ծածկոցով մը բոլորովին ծածկուած: Կը քաշուին մօտենալու: Յանկարծ Կոմիտասը վրայէն կը նետէ ծածկոցը, դուրս կ'ելլէ եւ դիմացի պատին առջեւ կը կենայ՝ դէմքը պատին դարձուցած: Հիւանդապահին կը հարցնեն թէ ինչո՞ւ այսպէս ըրաւ: Կ'ըսէ՝ «կ'երեւի չէր ուզեր ձեզ տեսնել»: Բայց իրենք երկար մտածելէ վերջ այն եզրակացութեան կու գան որ ուզած է առաջուան պէս կատակ ընել հետերնին՝ մօտենային իրեն, ծածկոցը վերցնէին եւ՝ «եկանք Վարդապետ» ըսէին: Վերջը երբ ուրիշներ կը հարցնեն Կոմիտասին թէ ինչո՞ւ այդպէս ըրած է իր աշակերտներուն, կ'ըսէ. «լաւ տպաւորութիւն չթողուցին վրաս»... հէք Կոմիտաս...»¹²:

Նոյնինքն, այստեղ հրատարակուող նամակը կը վերահաստատէ փարիզեան խմբային այցելութեան ճշմարտացիութիւնը, ընդգծելով որ անոր առթած «յուզում»ին կրկնութենէն խուսափելով Կոմիտասի հինգ սաները այնուհետեւ չեն այցելած իրենց ուսուցիչին¹³:

Ստորեւ, սակայն, կը ներկայացնենք այլ վկայութիւն մը՝ Կոմիտասի կատարուած այցելութեան: Այս վկայութիւնը գրաւոր է եւ արձանագրուած թարմ տպաւորութեամբ՝ այցելութենէն չորս օր ետք, ի տարբերութիւն միւս երկու վկայութիւններուն, որոնց մեզի հասած տարբերակները տարիներ ետք վերածուած են գրաւոր խօսքի կամ բանաւոր յուշի:

Այս վկայութիւնը 27 Յուլիս 1926 թուակիր նամակ մըն է, յղուած Կոմիտասի հինգ սաներէն՝ Միհրան Թումանճանին: Չայն գտանք Երեւանի Եղիշէ Չարենցի Անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի Թումանճանի արխիւէն (գործ թիւ 4102): Նամակագիրը կը մնայ անծանօթ. հակառակ անոր որ ան նամակին Յետ Գրութեան հատուածին տակ դրած է «նոյն»՝ սա-

¹¹ Այս այցելութիւնը պէտք է տեղի ունեցած ըլլայ Նոյեմբեր 1920-Դեկտեմբեր 1921-ի միջեւ, որովհետեւ սաները Պոլիսը կը ձգեն 25 Նոյեմբեր 1920ին, իսկ Կանաչեան կը լքէ Փարիզը Դեկտեմբեր 1921-ին (Ա. Տազետեան, «Կոմիտաս վարդապետի հինգ սաները»՝ *Բարսեղ Կանաչեան (1885-1967)*, էջ 374:

¹² Քրիստինե Կանաչեան, «Անմոռանալի յուշեր»՝ *Բարսեղ Կանաչեան (1885-1967)*, էջ 258:

¹³ Մերժ Մոմճեան իր վերոյիշեալ գիրքին մէջ կը նկարագրէ Արմենակ Շահմուրատեանի հանդիպումը Կոմիտասի հետ՝ Վիժուիֆի մէջ, 1933-ին: Խօսակցութեան ընթացքին իբր Կոմիտաս կը յայտնէ Շահմուրատեանին թէ իր աշակերտներուն (որոնցմէ մի քանիին անուններն ալ կու տայ "կատարեալ յիշողութեամբ") բոլորն ալ անհետացած են (նոյն, էջ 206): Այլ խօսքով, Կոմիտաս չի յիշեր այցելութիւնը այն աշակերտներուն, որոնց անունները կ'արտասանէ - ըստ Մոմճեանի - «կատարեալ յիշողութեամբ»: Հասկնալի է, ասիկա չի համապատասխաներ իրականութեան:

կայն բուն ստորագրութիւնը աւելի վերել դրուած չէ, թերեւս նաեւ Կոմիտասի իր այցելութեան նամակային այս վերաշարադրանքին այցելուին առթած յուզումին ազդեցութեամբ: Յաւանաբար, ան Կոմիտասի հինգ աշակերտներուն շատ մտերիմ անձ մըն է, կամ թերեւս կոմիտասեան հնգեակին նուագագոյն ծանօթը՝ Յայկ Սեմերճեանը:

Բարիզ, 27 Յուլիս 926

Սիրելի

Միհրան,

Երեկ ստացայ նամակդ: Վաղն ալ մեր Նուպարը կը մեկնի դեպի Ամերիկա եւ իր հետ կը բերէ սոյն նամակս: Անակնկալ հանդիպում մը եղաւ նաեւ առջի օր Վարդանին¹⁴ Բարիզ գալը: Այս իրիկուն Նուպարին վերջին ճաշը պիտի ըլլայ մեզ հետ, հանդերձ պիրայով, գինիով եւ շամբանյաով: Վարդանին խելքը գլուխը պիտի բերեմ քանի մը ժամէն, կենացդ պարպելով մի գաւաթ շամբանյա (ականջը խօսի Բարսեղին):

Տիկին Նահիրիկը առողջացած է եւ իր նախկին վիճակը գտնելու վրայ, այնպէս որ Վարդանին սիրտը հանգստացած է ըստ բաւականին, իսկ դրկած հինգ տոլարդ ստացած է: Եղիային միջոցաւ դրկած տասը տոլարդ ալ արդէն ժամանակին յանձնած էի Տիոնին ():

Միհրան, այս իրիկուն մեզ մօտ պետք է ըլլայիր որ կոնծաբանութեան քեֆը հանէինք. ինչ որ ինծի յոյս եւ համբերութիւն կը ներշնչէ երկու տարի վերջը բանտիդ դուռները խորտակել եւ ինքզինքդ այս կողմ նետելու խոստումդ է: Երկու տարի վերջ Նուպարը կրկին պիտի գայ, հիմակուընէ կրնանք որոշուած նկատել թէ միասին պիտի գաք:

Քեզի հետաքրքրող տեղեկութիւն մը որ ունիմ տալիք ան ալ չորս օր առաջ Կոմիտասին տուած այցելութիւնս է: Այս այցելութիւնը չպիտի փափաքէի ինքնաբերաբար տալ, հինգ ու կէս տարի առաջուան մեր ենթարկուած յուզումին կրկին չենթարկուելու համար, եթէ յանձնախուճմբը ինծի պաշտօն չանձնէր Վրդ.ի ներկայ վիճակի մասին հիւանդանոցէն տեղեկութիւն քաղել: Որոշեցին որ ինծի ընկերանար նաեւ ժամանակին Մանասի¹⁵ աշակերտ իսկ այժմ քօնսէռվաթուաւ harmonie եւ Compositionի հետեւող Պարթեւեանը¹⁶: Չահրէճեանը երբ տեղեկացաւ Կոմիտասի տալիք այցելութեանս փափաքեցաւ միասին գալ եւ երեք հոգի գացինք Villejuif-ի յիմարանոցը: Բժիշկին հետ

¹⁴ Նկատի ունի Վարդան Սարգսեանը (Պոլիս 1892-Մարսէլ 1978): Կոմիտասի հինգ աշակերտներէն Սարգսեան այդ տարիներուն հաստատուած էր Փարիզ եւ կը ծաւալէր երաժշտական գործունէութիւն:

¹⁵ Նկատի ունի երաժիշտ եւ յօրինող Էտկար Մանասը (Պոլիս 1875-Պոլիս 1964):

¹⁶ Արա Պարթեւեան (Պոլիս, 1903-Փարիզ, 1896), ֆրանսահայ երաժիշտ, յօրինող:

երկար տեսնուեցանք Վրդ.ի վիճակի մասին գորս քեզ կը գրեմ ուրիշ առիթով: Յետոյ գացինք Կոմիտասը տեսնելու: Երբ դրան վրայ գտնուած պատուհաններէն գաղտագողի ներս նայեցանք միզամանին մէջ միզելով զբաղուած [Էր] եւ կռնակը դարձուցած դրան: Միզելէ վերջ մօտեցաւ անկողնին եւ անկողնին վրայէն փոշի հեռացնելու պէս շարժումներ մը ըրաւ եւ յետոյ սկսաւ արագ արագ քայլել սենեակին մէջ: Կրնաս երեւակայել թէ հոգեկան ինչ վիճակի ենթարկուեցայ [անընթ. բառ] այդ վայրկեանին երբ տեսայ որ խեղճ մարդը քիչ մը կքած է, մագերը եւ մօրուքը գրեթէ ճեփ ճերմակ եղած են եւ բաւական մը նիհարցած է: Կ'ենթադրեմ որ նշարեց թէ դուրսէն զինքը դիտողներ կան եւ սենեակին միւս դուռը, որ պարտէզ կ'առաջնորդէ, բացաւ եւ ելաւ պարտէզ: Պարտէզին մէջ զինքը դիտելու համար պարտաւոր էինք ոեւէ յիմարի մը սենեակէն անցնիլ, որով յիմարապահը բացաւ Վրդ.ի սենեակին դուռը եւ մտանք ներս: Վրդ.ը կեցած էր անշարժ պարտէզի մէջտեղը աչքերը յառած կէտի մը վրայ: Չահրէճեանը ուզեց պարտէզ ելլել եւ երբ պարտէզը կը ճեղքէր դիմացի նստարանը առաջնորդուելով, Վրդ.ը գննող ակնարկով մը, որուն մէջ կ'երեւար անվստահութիւն եւ զայրոյթ, հետեւեցաւ անոր: Երբ Չահրէճեանը նստաւ նստարանին վրայ Վրդ.ը գնաց պարտէզին պատին առաջը կեցաւ: Այդ տեղը սենեակէն անտեսանելի ըլլալուն, ես աւելի մօտեցայ պարտէզին դրան որպէսզի զինքն տեսնեմ եւ Կոմիտասին հետ դեմ դիմաց եղայ, որովհետեւ յանկարծ սենեակ մտաւ: Պաթեւեանը որ ետեւս կեցած էր կրցաւ անմիջապէս հեռանալ սենեակէն, բայց ինծի համար նահանջ անկարելի էր:

Պաղարիւնութիւնս պահելով քայլ մը աւելի մօտեցայ իրեն եւ «Բարեւ Վարդապետ» ըսի: Այս վայրկեանին կէս մը կռնակը դարձուցած էր ինծի եւ զբաղուած դուռը գոցելու: Առանց երեսս նայելու - «գնա, ինչու՞ եկար» ըսաւ, ցած ձայնով եւ խորհրդաւոր շեշտ մը դնելով իր խօսքերուն վրայ: -Վրդ. տասը տարի է որ քեզ չեմ տեսած, փափաքեցայ քեզ տեսնել որովհետեւ երկու օրէն Բարիզէն պիտի մեկնիմ, ըսի: -Այսօր իսկ մեկնէ, ըսաւ հրամայական շեշտով մը, եւ շարունակելով խօսքը «այն մարդը լաւ մարդ չէ, պաշտօնական մարդ է» ըսաւ: Հասկցայ թէ Չահրէճեանը կ'ակնարկէր: -Վրդ., ան ալ ձեր աշակերտը եղած է, ձեր խումբին մէջը երգած է Պոլիս, ըսի: Այս խօսքիս վրայ գնաց անկողնին վրայ երկնցաւ մռլտալով - Բոզ է այն մարդը որ ձեր խօսքերուն կը հաւատայ: Մինչեւ հոս իր հանդարտութիւնը պահած էր երբ պարտէզին դուռը բացուեցաւ եւ յիմարապահ մը Չահրէճեանը Վրդ.ին սենեակէն անցնելով couloir առաջնորդեց: Վրդ.ը ուշադրութիւն չդարձուց Չահրէճեանին բայց խօսքը ինծի ուղղեց, խիստ թօնով մը եւ ըսաւ. -Ել գնա, կ'ելլեմ հիմայ քեզ կը ծեծեն: Վրդ. ես ինքզինքս ձեր սիրելի մէկ աշակերտը կը նկատէի եւ չէի սպասեր որ ինծի այսպիսի ընդունելութիւն մը ընէք պատասխանեցի: Քիթին տակէն բաներ մը մռլտալէ վերջ, ձայնը մէկէն բարձրացնելով, -Ել գնա, եթէ ոչ քեզ կը ծեծեն ըսաւ: Ասոր վրայ այլեւս հասկցայ թէ անկարելի պիտի

ըլլար իրեն հետ խօսիլ, խենթին հետ ես ալ խենթ եղայ եւ Փանոս Թերլեմեզեանին¹⁷ Վրդին ըսած մէկ խօսքը միտքս եկաւ: -Վրդ, չէի կարծեր որ ինծի այսպիսի կոպիտ վերաբերում ցոյց պիտի տայիք ըսի: Այս բառերը առանց մտածելու բերնէս փախան: Անմիջապէս անդրադարձայ թէ պէտք չէր զինքը նեղացնելի որովհետեւ մէկէն ասելի բորբոքեցաւ, բայց առանց պառակած տեղէն վեր ելլելու: - Սրիկայ կորսուէ, էտէպսիզ, տէՖ եղիր, պոռաց: Ասոր վրայ սենեակէն դուրս ելայ, թէեւ ան կը շարունակէր դեռ բաներ մը մտմտալ: Իմ դուրս ելլելու վերջ Վրդին ճաշը բերին: Երբ կերակուրները սեղանին վրայ դրին, անմիջապէս ցատկեց անկողնին վրայէն եւ երկու վայրկեանէն լրացուց իր ճաշը եւ անմիջապէս պարտեզ ելաւ: Ինձ այնպէս եկաւ որ եթէ Չահրէճեանի մասին պաշտօնական մարդու կասկածները չունենար ինձ հետ քիչ մը ասելի մեղմօրէն պիտի խօսակցէր: Սխալ ըրի առանձին չեղթալով:

28 Յուլիս, առաւօտ

Երէկ իրիկուն Վարդանին լեզուն մեքենայի պէս կը գործեր: Չմոռցանք կենացոյ ճնկել: Քանի մը ժամէն Նուպարը երկաթուղին կը դնենք: Իրեն հետ մէկ բանի ջնջին բաներ կը դրկեմ, քիչը շատ նկատէ: Եթէ գրպանի պզտիկ թաշկինակէն զոհ մնացած ես կրնամ նամակի մէջ դնելով ուրիշ ալ դրկել. բայց պէտք է պատրաստել տամ:

Կը յուսամ Վաղարշը¹⁸ մօտ օրէն Բարիզ կ'ըլլայ: Իր տուած երկու համերգներու մասին Ադեքսանդրիոյ թերթերը լաւ արտայայտուած էին:

Վարդանն ու ես կ'ուղարկենք քեզ անհամար համբոյրներ:

Կարօտով
Յայկ

¹⁷ Թերլեմեզեանի հետ Կոմիտասի ծանօթութիւնը կը սկսի առնուազն 1910-էն, երբ անոնք սենեակակիցներ կը դառնան Պոլսոյ մէջ (Soulahian, էջ 72): Թերլեմեզեան իր անաւարտ յուշերուն մէջ չ'անդրադառնար Կոմիտասի կատարած իր փարիզեան այցելութեան (Փանոս Թերլեմեզեան, *Կեանքիս Յուշերը*, բնագիրը հրատ. պատրաստեց, յառաջաբանը եւ ծանօթ.՝ Երուսնդ ՏԵՐ Խաչատրեան, Յրատ.՝ Թէքէեան մշակութային միութիւն, Երեւան, 2017): Թերլեմեզեանի յուշերը չեն ընդգրկեր 1920-ականները: Սակայն, այլուր Թերլեմեզեան կը խօսի 1921 Մարտին տեղի ունեցած այս այցելութեան մասին, որուն ընթացքին ան խօսած է Կոմիտասին՝ վերջինիս աշակերտներուն Փարիզ ուսանելու համար ժամանելուն մասին: Պէտք է հետեւցնել նաեւ, որ Թերլեմեզեան եւ Կոմիտասեան Սաները հաղորդակցութեան մէջ էին իրարու հետ: («Մի Այցելութիւն Յիւանդ Կոմիտասին», *Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին*, կազմ.՝ Գասպար Գասպարեան, Երեւան, Յայպետհրատ, 1960, էջ 196-97): Գասպարեան Թերլեմեզեանի յուշը առած է 1930-ին Երեւանի մէջ լոյս տեսած Կոմիտաս ժողովածուէն, զոր չկրցանք ձեռք անցնել՝ յաւելեալ տուեալներու համար:

¹⁸ Նկատի ունի Վաղարշակ Սրուանձտեանցը (1891-1958)՝ Կոմիտասի հինգ սաներէն մին:

ՍՈՒՎԻՐԻ ԻԵՐՈՍՆԵՐՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿՐ

ՐԱՖՅԻ ԱՃԷՄԵԱՆ

ՐԱՖՅԻ ԱՃԷՄԵԱՆ

Ծնած է Պեյրուք:
1987-ին
հաստատուած է
Մոնթրէալ:
Շրջանաւարտ է
Մոնթրէալի
Գոնգորտիա
համալսարանէն՝
որպէս
ճարտարագետ:
Հետեւած է Լոյս
համալսարանի
փիլիսոփա-
յութեան
դասընթացը
ներուն: Առաջին
գրութիւնները լոյս
տեսած են
«Հորիզոն»
շաբաթաթերթի
«Գրական
յաւելում»-ին մէջ,
1994-էն սկսեալ:
Մաս կազմած է
Նաեւ անոր
խմբագրական
կազմին, ինչպէս
Նաեւ Լոս Անճելըսի
«Բաց Նամակ»
պարբերակակնին:
Աշխատակցած է
զանազան գրական
ամսագիրներու եւ
թերթերու՝
«Բագին»-ին,

«Յերոս ըլլալու համար մինակ պիտի ըլլաս»: Այսպէս կը բացուի Քրիստիան Բատիկեանի «Սուվիրի Իերոսները կը մեռնին ամրան» խորագրուած հատորը: Ուշագրաւ վերնագիր մըն է, որով արդէն կ'որոշադրուի նիւթին լարումը. սուվիրի Իերոսները՝ հակառակ կարծուածին՝ կը մեռնին, գուցէ պէտք է մեռնին որոշ եղանակի մը: Ատոր վրայ կը բարդուի յաւելելալ նշում մը գիրքին սկիզբը դրուած ուր կ'ըսուի՝ «ամառը պէտք չէ այսքան երկարէր»: Հատորին եօթ գրութիւններուն մէջէն պիտի յայտնուին պատանեկութեան լեղի ու քաղցր ապրումներու շարան մը, ուր մնալուն ներկայութիւն պիտի դառնան սուվիրի Իերոսները: Ինչ գործ ունին սակայն սուվիրի Իերոսները երկարաձգուող ամրան կամ պատանեկութեան հետ: Նախ սակայն՝ ինչո՞ւ սուվիրի Իերոսներ եզրը:

Առաջին հակազդեցութեամբ պիտի ըսուէր՝ ինչո՞ւ ոչ գեր Իերոսներ: Տարբերութիւն մը կայ: Հարցը չի վերաբերիր այնքան թարգմանութեան,

որքան առաջինով եկող համագիրին: Սուվիրի Իերոսներու աշխարհը պատկերային գրականութեան երեւակայական աշխարհ մըն է, ուր 1930-ականներէն սկսեալ կ'երեւին պէսպէս զգեստներ հագած ու արտառոց ուժերով օժտուած նախ տղամարդիկ՝ ապա նաեւ կիներ: Անոնք ընդհանրապէս կը գործեն բարի ընդ չար ուժերու տրամաբանութեամբ բանող աշխարհի մը մէջ ուր մետասաներորդ պահուն կը յաջողին առաջքը առնել զանգուածային աղէտներ դաւող սուվիրի չարագործներու ճիւղային սադրանքներուն: Գիծի եւ գիրի յատուկ խառնուրդ մը, որ կը բոցավառի պատանիներու պատշաճ երեւակայութեամբ ու տարիներու երկայնքին կը ներգրաւէ ընթերցողներու լայն խաւ մը: Առաջին տասնամեակներու ծաղկումին ու ազատութեան կը յաջորդեն գրաքննութեան անցուկ տարիներ, երբ այդ ժամանցային գրականութիւնը կը մեղադրուի ենթադրեալ վատ ազդեցութեամբ տղոց վրայ: Ասով հանդերձ

տարիներու ընթացքին ան կը շարունակե տարածուիլ ժողովրդային մշակոյթի զանազան ոլորտներուն մէջ հասնելով մինչեւ հոլիվուտեան ֆիլմաշխարհ, ուր գտած անհամեմատ յաջողութիւնը զայն կը դարձնէ ժողովրդային հասարակաց մշակոյթի սիւներէն մէկը: Այնպէս որ այդ եզրը կ'ընդգրկէ ինքնափակ ոլորտ մը, ինքն իր օրէնքներով ու տրամաբանութեամբ բանող, ուր ի մի կու գան ներքին հակամարտութիւններ, անգիր օրէնքներ եւ ընդհանրապէս ուրոյն համակարգեր պարփակող տիեզերք մը: Սուփըր հերոս անուանումը յստակօրէն կ'ուղղուի այդ հաստատուած ոլորտին:

Այստեղ սուփըր հերոսները թուղթե ընկերներն են գրութիւններուն մէջ երեւցող զանազան պատանիներուն: Գրութիւնները թէեւ կը կարդացուին առանձին, կերպարներն ու պատահարները անկախ են մէկը միւսէն, գիրքը սակայն ունի ձեւական ու խորքային միութիւն մը: Եօթ գլուխները կը կրեն քոմիքսի Մարվըլ հրատարակչատան տիեզերքին պատկանող եօթ սուփըր հերոսներու կամ խմբակցութիւններու անուններ: Ասոնցմէ ոմանք առնչութիւններ ունին նաեւ իրար մէջ. օրինակ Սթիվ Ռաճըրզ իմա՛ Captain America եւ Պաքի Պառնզ իմա՛ Winter Soldier գործակիցներ են, նախ առաջնորդ – հետեւորդ դրութեամբ, ապա անջատ, ընդ որում ատեն մը երկրորդը պիտի վերցնէ առաջինին՝ Captain America-ի դերը, կամ Black Widow, Thor եւ Captain America, որոնք միասնաբար կը կռուին Avengers խումբ

բակցութեան դրօշին ներքոյ, եւայլն: Մարվըլ Զոմիքսի մրցակից հրատարակչատունը պատմականաբար եղած է ՏիՍի Զոմիքսը, ամէն մէկը պահելով իր սուփըր հերոսներու փաղանգն ու հաւատարիմ ընթերցողները, որոնք ընդհանրապէս կը խուսափին դաւաճանել մէկուն կամ միւսին տիեզերքներուն: Այսպէս, առաջին պատմութեան մէջ պատանին, որ դպրոց փոխած ըլլալով կ'ուզէ նոր դպրոցին մէջ ընկերներ ունենալ ու ընդունուիլ անոնց կողմէ, կը ձեւացնէ սիրել Batman-ը կամ չհակադրուիլ Superman-ը սիրող տղուն, սակայն նոյն ատեն խօսքը ուղղելով իր սուփըր հերոսին՝ Captain America-ին՝ կ'ըսէ. *«սսիկա գործին համար է, հաւատա՛, սանկ թէ նանկ դուն աւելի յօրաւոր ես, Սթիվ»*: Այս ամէնը անշուշտ հաւանաբար առաջին անգամ է որ մուտք կը գործեն իբր կերպար եւ իբր տիեզերք հայ գիրերու աշխարհէն ներս: Ասիկա անշուշտ իբրեւ շրջարկ կամ լրացուցիչ:

Գիրքին միութիւնը չի սահմանափակուիր սուփըր հերոսներու ներկայութեամբ, այլ կը հիւսուի պատանեկութեան խարխափումներու ընդհանուր բնանիւթով՝ որպէս յետնապատկեր: Պատմուածը մանրավէպեր են այս կամ այն պատանեկան դրուագէն, ուր յաճախ կայ ներկայութիւնը զանազան ընկերներու, ընտանեկան պարագաներու, սիրելի նենէի մը: Պատմուածէն աւելի սակայն հետաքրքրականը անոր զանազան հոսքերուն իրար առնչումի կերպն է: Բատիկեան առ այդ ի գործ կը դնէ

«Յառաջ»ին,
«Ինքնագիր»ին եւ
Մարկ Լշանեանի
«Կամ» հանդէսին:

պատումի զանազան հնարքներ, յաճախ գործող որպէս անջատ բայց մէջ ընդ մէջ հիւստուող թելեր, ակնկալելով որ ընթերցողը ընթերցումին իսկ ընդմէջէն գտնէ ու կապէ զանոնք իրարու. խոստովանական պատում, օրագրային արձակ, գեղարուեստական մշակում, երկխօսութիւն, եւայլն: Տակաւին կան մոխրագոյն տառերով ու ներս քաշուած լուսանցքային պարբերութիւնները, ուր կը հիւսուին այս կամ այն սուփըր հերոսի կեանքէն դրուագներ, սկանտինաւեան դիւցազներգութեան գիրքէ մը մտնող ոտանաւոր թարգմանութիւններ, կամ օրաթերթէ մը առնուած օդերեւութաբանական տեղեկութիւններ: Այս ամէնը ընթերցողը կը տանին տեղէ տեղ ու ժամանակէ ժամանակ ուր իրականն ու երեւակայականը կը միաձուլուին իրարու, հարագատ պատկեր մը տալով պատանութեան եզրին տատանող կերպարներու մտաշխարհէն ու հոգեբանութենէն: Սուփըր հերոսները պէտք է մեռնին, որպէսզի դուրս գան պատանութեան առօրեայ խռովներէն ու անցնին յաջորդ հանգրուան: Ամառը սակայն կ'երկարի:

Յերոս ըլլալու համար պէտք է մինակ ըլլալ կը գրէ Բատիկեան: Պէտք է նաեւ ցաւ ունենալ: «*Առանց ասոր չըլլար*»: Այսպէս է որ գիրքին պատանիները նոյնանալու եզրեր կը գրտնեն իրենց սուփըր հերոսներուն հետ, որովհետեւ անոնք ալ իրենց նման մինակ են յաճախ, ընկերային շրջանակներու եզերքներուն թափառող: Անոնց միջամտութիւնը իրական կեանքէն ներս ընդհանրապէս չ'անցնիր

թուղթէ հերոսի սահմանները, սակայն կը զգանք որ պատանիներուն կապը անոնց հետ իրական է: Սուփըր հերոսները երեւակայական ընկերներ չեն՝ հոգեբանական առումով՝ այլ լրացուցիչ ներկայութիւններ՝ կացութիւն մը, դժուարութիւն մը կամ չժամանող սիրոյ կսկիծ մը մեղմացրնող: Անոնց միջոցով այդ վիճակները աւելի ցայտուն կը դառնան ու տեսանելի, կարծես կերպարներուն ու սուփըր հերոսներուն կեանքերը զուգահեռ աշխարհներու մէջ ընթանալով հանդերձ գաղտագողի խաչածեւէին գիրար երեւակայական հպումով մը, ապա կրկին բաժնուելու համար: Գրութիւններուն բուն գեղեցկութիւնը հոնկէ եկող ազատութիւնն է ու պատանեկան աշխարհին առթող անմիջական յուզումը: Անոնց աչքերով կը դիտենք պատահարները, սակայն տղաքը միամիտ չեն: Կը տեսնեն շրջապատի սուտերն ու տզեղութիւնները, միաժամանակ սակայն ազատ են այնպէս ինչպէս պատանեկութենէն երիտասարդութիւն անցնողները կրնան ըլլալ ազատ: Չարամտութիւնները, գժտութիւնները, պատկանելու եւ ընդունուելու կարիքները կան սկիզբէն: Անոնց վրայ կ'աւելնան ծաղկող սեռականութիւնն ու անոր վերիվայրումները, առանց սակայն հասցնելու հասուն սիրով եկող բաւարարութեան: Ճամբայ ունին անոնք կտրելիք տակաւին:

Պատանիներու աշխարհը 2000-ականներու Պոլիսն է: Այս մէկը կատարեալ նորութիւնն է գիրքին, որով մեր աչքերուն առջեւ կը բացուի նոր երկրի մը խոստումը կարծես: Կը թա-

փառինք տողոց քաղաքին ու արուար-
ձաններուն մէջ վերջ ի վերջոյ անդ-
րադառնալու համար որ պատանե-
կութիւնը ինքսին երկիր մըն է, որ ա-
մէն տեղ նոյնն է: Ահա այդ երկրին
մէջ է որ կը բնակին նաեւ սուփըր հե-
րոսները: Բատիկեանի արձակը ձե-
ւով մը այդ երկրին լեզուն է որ կը
փնտռէ երբ բազմաթիւ ձեւերով կը
մօտենայ խօսքին ու անոր բացա-
յայտման կերպին: Ժուժկալ արձակ
մըն է իրը, երբեմն անկիւնաւոր ու
զարտուղի, կտրատուող շեշտերով
բայց միշտ հարագատ: Յարագատ
պատմուածին: Չարտուղութիւնը
անշուշտ ոճ է, թէեւ կը խորհինք որ
մանր հպում մը կրնար՝ առանց դըպ-
նալու ոճին՝ զայն կատարելագործել:
Ամենայնդէպս դրական կերպով կա-
րելի է ըսել որ ան մղոններով հեռու է
միամակարդակ այն աշխարհաբա-
րէն, որ կը տողանցէր իբրեւ արձակ
եւ ուր ընդհանրապէս մաքրամոլու-
թիւնն եղած էր կարծես բուն մտահո-
գութիւնը քան գեղարուեստական
ջիղն ու զգացողութեան ծաւալումը,
այդ ալ անշուշտ այդ լեզուին լաւ օրե-
րուն: Բատիկեան այստեղ կատարե-
լապէս հանգիստ է իր մարմնին մէջ
եւ ատիկա կ'երեւի լեզուին իսկ մէջ:
Իրականութեան մէջ լեզուն ու պա-
տումները կը կազմեն միութիւն մը,
որ գիրքին կու տայ իր գլխաւոր դրոշ-
մը, պիտի ըսէինք *punch*ը: Մէկ շուն-
չով կը կարդացուի, սակայն մէկդի
դնելէ ետք կ'անդրադառնաք, որ կը
շարունակէք վերադառնալ անոր Էջե-
րուն: Պատումներուն մէջ ի գործ
դրուած կառուցային աշխատանքին
արդիւնքն է ասիկա, հետեւանք

պատմուածը կտրատելու ու շերտա-
ւորելու անոր կերպին, եւ որ կը լարէ
այդ պահանջը ինչպէս նաեւ լեզուն
վերագտնելու հաճոյքը: Տարօրինակ
չէ որ գիրքին առաջին տպագրութի-
ւնը սպառած ըլլայ ու հրապարակի
վրայ ըլլայ արդէն երկրորդ տպագ-
րութիւն մը: Այս ալ նորութիւն ասա-
լասիկ: Եւ ասիկա Երեւանի մէջ, ուր
կան տակաւին մարդիկ, որ կը դաւա-
նին չհասկնալ այս լեզուն: Ընթերցող
խաւին համար ըստ երեւոյթին այդ մե-
կը արգելք չէ, գուցէ նաեւ իբրեւ տա-
րաշխարհիկ ունի գրաւիչ հանգամանք
մը: Ասիկա անշուշտ մասամբ որպէս
բացատրութիւն: Փաստ է որ գիրքը
կրցած է հասնիլ ընթերցող հասարա-
կութեան մը ճաշակին՝ անկախ բայց
նաեւ շնորհիւ լեզուին: Փաստ նաեւ որ
գիրքերը կը ստեղծեն իրենց ընթերցող-
ները: Ոչ թէ միայն որովհետեւ Բատի-
կեանի գիրքը թարմ շունչ կը բերէ մեր
իրականութեան բոլոր հատուածնե-
րուն մէջ անխտիր, ալ նաեւ որով, ինչ-
պէս Բատիկեան վերջին Էջին վրայ կը
գրէ՝ խօսքը դնելով սուփըր հերոսի մը
բերնին մէջ, միաժամանակ տալով ա-
նոր աղուոր ու բազմիմաստ կսմիթ մը.

*«Յերոս ըլլալու համար պատրաստ
պիտի ըլլաս օր մը մոռցուիլ: Եւ երբ
տղան մեծնայ, պիտի հեռանաս: Այդ-
պէս է միշտ: Ալ պէտք է հեռանամ:
Յիմա արդէն քու ժամանակդ է, ձեր
ժամանակը: Յիմա դժբ կու գաք:
Յոնկէ ուր ձեզ ձգեցին, ուր ձեզ դաւա-
ճանեցին, ուր չհաւատացին թէ կրը-
նայիք ըլլալ: Բայց կայիք ու կաք,
դուք՝ սէրսերիներդ Պոլսոյ արուար-
ձաններուն:*

Կու գաք կոր:»

Բաղաձայնոյթը հոգեւոր տաղերում

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ ԱԼԿՐՑԵԱԼ

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ ԱԼԿՐՑԵԱԼ

Ծնած է Զաւակը, 1957-ին: Միջնակարգ կրթութիւնը ստացած է Աբխազիոյ մէջ: 1981-ին աւարտած է Երեւանի պետական համալսարանի բանասիրութեան բաժինը: 1989-ին պաշտպանած է ատենախօսութիւն եւ ստացած բանասիրական գիտութիւններու թեկնածուի գիտական աստիճան: 1989-2005 դասաւանդած է Երեւանի պետական համալսարանին, Երեւանի գեղարուեստի պետական ակադեմիային եւ այլ համալսարաններու մէջ: 1991-92 եղած է «Ազատամարտ» թերթի «Հայ

Նմանաձայնութիւնը (բաղաձայնոյթ եւ առձայնոյթ)¹ հայ բանաստեղծութեան ամենահին եւ տարածուած արտայայտչական միջոցներից է, որը լեզուին յատուկ երաժշտականութիւն եւ ռիթմ է հաղորդում, ստեղծում երկի ընկալման համապատասխան տրամադրութիւն: Մ. Աբեղեանը, խօսելով Գր. Նարեկացու ստեղծագործութիւններում այս միջոցի տարածուածութեան մասին, կարծես դրա գործածութիւնը պայմանաւորում է նաեւ այն հանգամանքով, որ հայկական միջնադարեան տաղը անյանգ բանաստեղծութիւն է. այսինքն՝ յանգի բացակայութեան պայմաններում հեղինակները փորձում էին օգտագործել երաժշտականութեան, բարեհնչութեան կամ ներդաշնա-

կութեան այլ միջոցներ, ինչպէս, օրինակ, բաղաձայնոյթը. տաղերն անյանգ ոտանաւորներ են. յանգերն այստեղ պատահական են: Սակայն տաղերի, ինչպէս նաեւ Ողբերգութեան մէջ, նա աշխատում է տպաւորութիւն առաջ բերել բաղաձայնների հանգիտութեամբ. այս կողմից խիստ աչքի է ընկնում, օրինակ, Վարդավառի տաղը»²:

Գր. Նարեկացու տաղերի առիթով անդրադառնալով այս խնդրին՝ Մ. Մկրեանը գրում է. «Ճիշտ է, նրանից առաջ շարականների հեղինակները կիրառում էին բաղաձայնների եւ ձայնաւորների հանգիտութիւնը, բայց այդ նրանց մօտ հագուադէպ եւ պատահական բնոյթ էր կրում ու մի առանձին որակ չէր կազմում»³: Ան-

¹ Բաղաձայնոյթը (այիտերացիա)՝ բաղաձայն, իսկ առձայնոյթը (ասոնանս) ձայնաւոր հնչիւնների կրկնութեան ոճական հնարաններ են չափածոյ խօսքում, որոնց միջոցով հեղինակը փորձում է հասնել նուազայնութեան, արտայայտչականութեան եւ պատկերաւորութեան: Դրանց միջոցով ընդգծում է նաեւ առանձին բառերի հնչեղութիւնը: Այս երկու հնարանները միասնաբար կոչւում են առձայնոյթ:

² Աբեղեան Մ., *Երկեր*, հտ. Գ, Երեւան, Յայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1968, էջ 615:

³ Անդ, Մկրեան Մ., *Գրիգոր Նարեկացի*, Երեւան, 1955, էջ 160:

շուշտ, ճիշտ է, որ շարականագիրների համար, յատկապես վաղ շրջանում, լեզուի արտայայտչականությունն առանձնապես խնդրոյ առարկայ չի եղել: Եւ եթէ հարցը դիտարկենք միայն քրիստոնէական բանաստեղծութեան շրջագծում, Գր. Նարեկացին իսկապէս ամենանշանաւորն է այս հարցում: Սակայն բանաստեղծութեան լեզուի այս կարեւոր արտայայտչամիջոցի ակունքները նոյնպէս պետք է որոնել մինչքրիստոնէական շրջանի բանաստեղծութեան մէջ: Գողթան երգերի՝ մեզ հասած մի քանի պատառիկներում այնքան ակնառու է բաղաձայնոյթի եւ առձայնոյթի առկայութիւնը, որ հիմք է տալիս ենթադրելու, թէ մեր հնագոյն բանաստեղծները փայլուն տիրապետել են արտայայտչականութեան այս միջոցներին: Ի դէպ՝ Մ. Աբեղեանի տեսակէտը հաստատուում է նաեւ ու առաջին հերթին հէնց այս նմուշներով, որոնք լաւագոյն ապացոյցն են այն իրողութեան, որ հայ բանաստեղծութիւնը անյանգ է եղել ի սկզբանէ:

Այս հարցում յատկապէս ուշագրաւ է հին հայոց տաղաչափութեան հմուտ հետազօտողի՝ Աւետիք Բահաթրեանի կարծիքը. «...ընդհանրապէս անսխալ է այն կարծիքը, որ ամենայն երգեր ինչպէս այժմ, նոյն եւ հնումը չափական արուեստով էին

յօրինուում, եւ տաղաչափական արւեստը ծնունդ է առած յատկապէս երաժշտական պայմաններին բաւարարութիւն մատուցանելու համար. հետեւաբար ամէն եղանակաւոր երգ պիտի համարել տաղաչափութիւն⁴: Այս օրինաչափութեանը չհամապատասխանող բացառութիւնները նա համարում է «անգետ գրչի արդիւնք»⁵:

Ա. Բահաթրեանն իր տեսակէտը հիմնաւորում է Վահագնի ծննդեան պատկերի ուշագրաւ վերլուծութեամբ.

*Երկներ երկին, երկներ երկիր,
Երկներ եւ ծովն ծիրանի.
Երկն ի ծովուն ուներ եւ
վկարմրիկն եղէզնիկ.
Ընդ եղէզան փող ծուխ ելաներ,
Ընդ եղէզան փող բոց ելաներ,
Եւ ի բոցոյն վապէր խարտեաշ
պատանեկիկ.*

*Նա հուր հեր ուներ.
Բոց ուներ մօրուս,
Եւ աշկունքն էին արեգակունք⁶:*

Հին հայոց բանաստեղծութեան մեջ ձայնայանգի բացակայութեան մասին խօսելիս Ա. Բահաթրեանը առաջնութիւնը տալիս է երաժշտականութեանը, քանի որ, բերուած հատուածի օրինակով, «... քերթողը ոչ թէ

կեանք» բաժնի խմբագիրը: 1992-2010 համատեղութեամբ եղած է Երեւանի պետական համալսարանի հայագիտական կեդրոնի գիտաշխատող: 2009-էն օրս Արեւմտահայոց հարցերու ուսումնասիրութեան կեդրոնի տնօրէն է, միեւնոյն ժամանակ կը դասաւանդէ Երեւանի գեղարուեստի պետական ակադեմիային մէջ: Հեղինակ է աւելի քան 200 գիտական եւ հրապարակախօսական աշխատանքներու: 2014-ին ու 2016-ին Երեւանի մէջ հրատարակուեցան անոր *Կրօնափոխ հայերի խնդիրները թուրքիայի Հանրապետութիւնում եւ Համլէն եւ համլէնահայութիւն . Արդի հիմնախնդիրներ մենագրութիւնները*, իսկ 2017-ին Անթիլիասի կաթողիկոսարանի տպարանէն լոյս տեսաւ *Հոգեւոր տաղի խորհրդոյ դաբանութիւնը մենագրութիւնը*:

⁴ Ա. Բահաթրեան, *Հին հայոց տաղաչափական արուեստը*, Երեւան, Երեւանի համալսարանի հրատարակչութիւն, էջ 33:

⁵ Անդ:

⁶ *Հայ դասական քնարերգութիւն*: 2 հատորով: Կազմ. եւ ծանօթագր.՝ Լ. Մկրտչեան, Ա. Մաղոյեան, խմբ.՝ Գ. Դեւրիկեան, հ. 1, Հնագոյն շրջան: Միջին դարեր (5-10-դդ.), Երեւան, 1986, էջ 79:

ձայնայանգ, այլ նմանաձայնութեան դաշն է կամեցել ապահովել իւր տողերի մէջ, որեւ այն նուրբ եւ փափուկ ներդաշնակութիւնը աւելի եւս ախորժալուր է, քան ամէն ձայնայանգներ: Այդպիսի նմանաձայնութեան ներդաշնակութիւնը ըմբռնելու համար արժան է ուշադիր նկատել նորա տողերը մի առ մի, գորօրինակ – Վահագնի երգի առաջին երեք տողերի մէջ զգալի են **երկ, ծո, ծի** ձայների գուգախառն կրկնութիւնը, չորրորդ տողի մէջ կրկնուում է **իկ** երկու անգամ. հինգերորդ եւ վեցերորդ տողերը միանման բառերի կրկնութեամբ վայելչապէս բաղիկուում են, ութերորդ, իններորդ եւ տասներորդ տողերը⁷ **հու, ու, ունք** ձայներով հրաշալի ներդաշնակութիւն են կազմում»⁸:

Վահագնի ծննդեան այս հանրայայտ պատկերը կերտող ընդամենը 40 բառում **կ**-ն գործածուել է 12, **ս**-ն՝ 16, **ե**-ն՝ 16 եւ **ր**-ն՝ 24 անգամ: Երկու ձայնաւոր եւ երկու բաղաձայն այս հնչիւններն ստեղծում են *արեգակ, երկինք, երկիր* եւ *երկունք* առանցքային իմաստակիր բառերի հնչեղ ներդաշնակութիւն, որոնցից **ր** հնչիւնը նաեւ բանաստեղծութեան ռիթմն է պայմանաւորում: Ձայնաւորների հետ **ր** ձայնորդի միացմամբ (*եր, էր, իր, ար, ուր*) ստեղծած բարեհունչ եւ մեղեդային նմանաձայնութիւնը ուշա-

գրաւ է նաեւ այն առումով, որ «... կարծես թէ մեր շրթունքների շարժւածքը մի ներքին կապ է հաստատում նորա իմաստին հետ. ինչպէս «հուր հեր ունէր» արտաբերելով՝ մեր շրթունքը մի գույգ համբուրի շրջան է կատարում այն լուսապայծառ դիւցազնի նորածնունդ պատկերը համբուրիւ մեծարելու»⁹:

Բանաստեղծական խօսքի երաժրշտականութեան բացառիկ օրինակ է Գողթան երգի մէկ այլ պատառիկ, որում հանդիպում է առձայնոյթի անգուգական օրինակ՝ **ս** ձայնաւորի 50 գործածութիւն ընդամենը 10 տողում (44 բառ).

*Քնկ ասեմ, այր քաջ Արտաշէս,
Որ յաղթեցեր քաջ սպահն
Ալանաց,
Եկ, հաւանեաց բանից աչագեղոյ
դրստերսս Ալանաց՝
Տալ ըպատանիդ:
Չի վասըն միոյ քինու ըջ է օրէն
դիւցապանց՝
Չայոց դիւցապանց վարմից
բառնայ ըկկենդանութիւն
Կամ ծառայեցուցանելով
Ի սորկաց կարգի պահել,
Եւ թըշնամութիւն յաւիտենական
Ի մէջ երկոցունց սպգաց քաջաց
հաստատել¹⁰:
Այս պատկերում էլ **ս** ձայնաւորն*

⁷ Ա. Բահաթեանի տողատմամբ այն կազմում է տաս տող, տէն Ա. Բահաթեան, *Յին հայոց տաղաչափական արուեստը*, Երեւան, Երեւանի համալսարանի հրատարակչութիւն, էջ 24:

⁸ Ա. Բահաթեան, նշ. աշխ., էջ 28-29:

⁹ Անդ, էջ 29:

¹⁰ Անդ:

Է ապահովում *Արտաշէս, այր, քաջ, դրաստերրս Ալանաց* առանցքային իմաստակիր բառերի հնչեղ ներդաշնակութիւնը միւս հնչիւնների հետ:

Ա. Բահաթրեանը, նկատի ունենալով Վահագնի ծննդեան պատկերում առկայ նմանաձայնութիւնը, գրում է. «Այսպիսի նմանաձայնութեան մէջ նշանաւոր էր Նարեկացին՝ ինչպէս որ նկատելի են նորա եւ այն օրինակներից՝ որոնք առաջ բերինք այստեղ¹¹: Նոր բերթողների մէջ նմանաձայնութեան ձգտում ունին միսթարեան հարք, մանաւանդ քաջ է Բեշիկթաշլէեանը, բայց ուղիղը դատելով՝ նոցա մէջ շատ սակաւ ենք նշմարում այն **նուրբ եւ խորհրդաւոր** (ընդգծումը՝ Յ.Ա.) ներդաշնակութիւնը, ինչ որ նկատելի են Վահագնի այս սակաւաթիւ տողերի մէջ»¹²:

Յարկաւոր է յատուկ ուշադրութիւն դարձնել դիպուկ բնորոշմանը՝ «նուրբ եւ խորհրդաւոր», քանզի, ինչպէս կը տեսնենք, յատկապէս Գր. Նարեկացու, մասամբ Ներսէս Շնորհալու, նաեւ մէկ-երկու անյայտ հեղինակների տաղերում քիչ չեն նմանաձայնութեամբ արտայայտուող զաղտնագրութիւնների իսկապէս նուրբ եւ խորհրդաւոր դրսեւորում-

ները: Ա. Բահաթրեանը, Գր. Նարեկացու ողջ չափածոյ ժառանգութեան մէջ մէկ այլ առիթով հետաքրքիր օրինաչափութիւն է նկատում. «Նարեկացին, որ քաջ հայկաբան է եւ մեր բոլոր մատենագիրների մէջ առաջնակարգ տեղ ունի, նա՛ պէտք է մենք աներկբայ ենթադրենք, որ **գիտութեամբ է գործադրում իւր բերթուածքների մէջ այն այլատարագ եւ խորթ ոճը՝ որին ոմանք զարմացմամբ եւ ոմանք դժկամութեամբ են վերաբերում մինչեւ ցայսօր** (ընդգծումը՝ Յ.Ա.)»¹³:

Ստորել կը համոզուենք, որ Գր. Նարեկացին գիտութեամբ է գործադրում նաեւ հնագոյն ժամանակներից հայ բանաստեղծութեանը քաջ յայտնի նմանաձայնութեան վերաբերեալ իր ողջ իմացութիւնը: Մ. Մկրեանը, քննելով բաղաձայնոյթը Նարեկացու տաղերում, բազմաթիւ օրինակներից առանձնացնում է ամենայայտնիները («Տաղ եկեղեցւոյ, ի Գրիգորէ Նարեկացւոյ» («Երգ զարմանալի, երգ շարժարժենի» սկսուածքով)¹⁴, «Տաղ ծննդեան ի Գրիգորէ Նարեկացւոյ» («Էին աջոյ աջոյ ձեռին»)¹⁵, «Տաղ վարդավառին»¹⁶¹⁷, որոնց թերեւս պէտք է ակելացնել նաեւ «Տաղ յաւրնել ջրոյն,

¹¹ Խօսքը «Վարդավառին» եւ «Եկեղեցւոյ» («Երգ զարմանալի, երգ շարժարժենի» սկսուածքով) տաղերի մասին է (տես Ա.Բահաթրեան, նշուած աշխ. էջ 26-27):

¹² Անդ, էջ 29:

¹³ Անդ, էջ 105:

¹⁴ Գրիգոր Նարեկացի, *Տաղեր եւ գանձեր*. աշխատասիրութեամբ՝ Արմինէ Բեօշկերեանի, Երեւան, 1981, էջ 120:

¹⁵ Անդ, էջ 72:

¹⁶ Անդ, էջ 117:

¹⁷ Տես Մկրեան Մ., նշուած աշխ., էջ 159-160:

ի ԳրիգորԷ Նարեկայ» («Աւետին մեծ խորհրդոյ» սկսուածքով») տաղը եւ «Սեաւ եմ, գեղեցիկ» սկսուածքով փոխը:

Յնչիւնական ոճաւորմամբ ստորել քննուելիք տաղերի եւ փոխերի մէջ «Վարդավառին» տաղն առանձնանում է: Նրանում հանդիպում է մի քանի բաղաձայն հնչիւնների ակրնյայտ տպաւորիչ գործածութիւն, ինչպէս՝

*Ծաւալէր ծաղիկ ծովային...
Տերելն տաւիղ տուողին...
Գունդ-գունդ խաչաձեւ գնդակ...
Այդ սոս ու տոսախ ծառերդ...*

Բաղաձայնների նման կիրառութեան կարելի է հանդիպել ինչպէս Նարեկացու միւս տաղերում, այնպէս էլ այլ հեղինակների բազմաթիւ ստեղծագործութիւններում: Յնչիւնի մի քանի կրկնութեամբ կարելի է ստեղծել եւ մեղեդայնութիւն, եւ բնաձայնութեան տպաւորութիւն, եւ տպաւորիչ հնչերանգ, որոնք կարելոր արտայայտչամիջոցներ են: Սակայն ստորել խօսուելու է նմանաձայնութեան այլ որակի՝ հնչիւնների թուով գաղտնագրող իմաստների մասին: Այս տեսակետից յատկապէս հետաքրքիր են *Վ* եւ *շ* բաղաձայնների կիրառութիւնները:

Նախ անդրադառնանք *Վ*-ին. Վարդավառ բառի երկու բաղադրիչներն էլ սկսւում են *Վ* հնչիւնով, որը տաղի առաջին չորս տողում կրկնւում է 8 անգամ, իսկ ամբողջ տաղում՝ 20 անգամ:

*Գոհար վարդն վառ առեալ
Ի վեհից վարսիցն արտենից...
Ի վեր ի վերայ վարսից
Ծաւալէր ծաղիկ ծովային:*

Այս թիւը չի կարող պատահականութիւն լինել: Տաղը նուիրուած է Վարդավառի տօնին, իսկ այն հազարամեակներով եղել է մինչքրիստոնէական շրջանի տօն, որին նուիրուած են բազմաթիւ երգեր եւ գրոյցներ. այսինքն՝ Ժողովրդի մէջ ապրում է այդ մասին յիշողութիւնը: Նարեկացու գաղտնագրութեան մէջ կարդացւում է տօնի քրիստոնէական անուանումը՝ «Տաղն պայծառակերպութեան», որը բաղկացած է 20 տառից, այսինքն՝ հաւասար է տաղում գործածւած *Վ*-երի թուին: Այդ հնչիւնը անպայման պետք է լինէր *Վ*-ն, որովհետեւ դրանով է սկսւում Յիսուսին խորհրդանշող վարդ բառը:

Յաջորդ հնչիւնը *շ*-ն է, որը կրկնւում է 24 անգամ՝ ստեղծելով անսախաղէպ մեղեդայնութիւն.

*Շուշանըն շողեր հովտին,
Շողողեր դէմ արեգական...
Շուշանըն շաղով լցեալ,
Շող շաղով եւ շար մարգարտով...*

Նարեկացուց մինչեւ մեր օրերը շատերն են փորձել *շ*-ի կրկնութեամբ հասնել երաժշտականութեան եւ արտայայտչականութեան. յիշենք թէկուզ Վահան Տէրեանի հանրայայտ բանաստեղծութեան տպաւորիչ պատկերները.

*Աշնան մշուշում շուկ ու շրշին,
Բարդիներն են բաց պատուհա-
նիս տակ...*

*Անտես ու յուշիկ իմ շուրջը շրջում
Եւ շշնջում ես եւ անուշ շրշում...¹⁸*

Գր. Նարեկացին, սակայն, հե-տապնդել է նաեւ այլ նպատակ, որին հասել է աննախադեպ վարպետութեամբ: «Երգ երգոց»-ի մեկնութեան մէջ նա գրում է, որ շուշանը խորհրդանշում է արդարներին, փուշը՝ մեղաւորներին, եւ բացատրում. «Այլ երգ երգոցս կարեւոր եւ վայելուչ եւս համարեցաւ զլինելն **արդարոց ի մէջ մեղաւորաց**: Մի՛ զի առաւելեւս պայծառ երեւեսցին վարք **արդարոցն**, որ ընտրի պատուականն ի մէջ անարգաց: Եւ երկրորդ՝ զի թերեւս դարձցին **փուշքն ի շուշան**, տեսանելով զնոցայն պիտանուի»¹⁹ (ընդգծումները՝ Յ.Ա.): Մեկնութիւնից ուղղակի կարելի է արտածել հետեւեալ իմաստը՝ **«Ղասբ արդարոց ի մէջ մեղաւորաց»**, որի հնչիւնների թիւը հաւասար է 24-ի:

Այժմ անդրադառնանք յաջորդ տաղին՝ «Տաղ եկեղեցոյ, ի Գրիգորէ Նարեկացոյ» («Երգ զարմանալի, երգ շարժվարժենի» սկսուածքով), որը յայտնի է նաեւ որպէս «Ծննդեան» տաղ²⁰: Ըստ էութեան այն բաղկա-

ցած է առաջին ութ տողերից, որոնց յաջորդում է «Աչքն ծով ի ծով ծիծաղախիտ» սկսուածքով փոխը կամ մեղեդին: Գր. Նարեկացին, Ներսէս Շնորհալին եւ Գանձարան ժողովածուի այլ հեղինակներ բաղաձայնոյթի բազմաթիւ օրինակներ են թողել, որոնց մէջ գերակշռում են յատկապէս **ծ** հնչիւնով բաղաձայնոյթները:

Կասկածի տակ չղնելով այն տեսակետները, թէ Գր. Նարեկացին բաղաձայնոյթով ձգտում է «տպաւորութիւն առաջ բերել», խօսքին հաղորդել երաժշտականութիւն²¹, դրանցում նկատելի են նաեւ գաղտնագրութիւններ: Առաջ անցնելով նշեմ, որ **ծ**-ով բաղաձայնոյթները հիմնականում հանդիպում են ծննդեան կամ յայտնութեան տաղերում:

Երրորդ գլխի «Եկեղեցին» ենթավերնագրի տակ հանգամանալից խօսւել է «Աչքն ծով ի ծով ծիծաղախիտ» սկսուածքով փոխի խորհրդանշանների եւ խորհրդաբանութեան մասին եւ արւել եզրակացութիւն, որ եկեղեցին խորհրդանշող հարսը տուեալ դէպքում Աստուածածինն է: Փոխին ամբողջութեամբ աշխարհիկ բովանդակութիւն վերագրող Մ. Մկրեանն անգամ այն կարծիքին է, որ «Նարեկացու մօտ երգուող կինը դեռ Տիրամայրն է»²²: Փոխի բաղաձայնոյթին անդրադառնալիս պետք է մեկնել այն

¹⁸ Տէրեան Վ., *Երկերի ժողովածու* 4 հատորով, հտ.1, Երեւան, 1972, էջ 204:

¹⁹ Գրիգոր Նարեկացի, *Մատենագրութիւնք*, Վենետիկ, 1840, էջ 288-289:

²⁰ Անդ, էջ 464:

²¹ Մկրեան Մ., նշուած աշխ., էջ 160:

²² Անդ, էջ 150:

իրողութիւնից, որ Աստուածածին բարդ բառի երկու բաղադրիչների մէջ էլ հնչողականութիւնն ապահովում է առանցքային **ծ** հնչիւնը. առաջին դէպքում՝ բառավերջում, երկրորդ դէպքում՝ բառասկզբում: Սակայն կայ հնչողականութիւնից աւելի կարեւոր հանգամանք. Աստուածածին բառի հիմնական՝ գաղափարական առանցքը ծնել բառն է. Մարիամը **ծնողն** է Յիսուսի՝ Աստծոյ միածին որդու, նոյնն է թէ՛ Աստծոյ: Ուրեմն՝ **ծ** հնչիւնի այդքան շատ գործածութիւնն ունի իմաստ՝ տաղի մէջ Աստուածածնի անձի առանցքային դերակատարութեան ընդգծումը, քանզի նա է մարմնաւորում եկեղեցին. այստեղից՝ տաղի զոյգ վերնագրերը, որոնք այս համաթեքստում համարժէք են (եկեղեցու եւ ծննդեան): Սակայն Գր. Նարեկացու համար միայն այսքանի ընդգծումը շատ պարզ խնդիր էր, մանաւանդ որ որոշ էլ չէ, թէ **ծ**-ի քանի գործածութեամբ կարելի է հասնել այս իմաստի արտայայտմանը:

Ճանօթ լինելով խորհրդանշանի ծածուկ իմաստի(ների) գաղտնագրման Նարեկացու վարպետութեանը (այստեղ պետք է յատկապէս յիշել թրւերի ծածուկ խորհուրդները), կարելի է ենթադրել, որ նա կարեւորել է **ծ**-երի թուի հարցը: Այսպէս՝ առաջին դէպքում («Աչքն ծով ի ծով ծիծաղախիտ») **ծ** հնչիւնը գործածուել է 16 անգամ, որը հաւասար է **Մարիամ Աստուա-**

ծածին անուան (բառակապակցութեան) հնչիւնների (տառերի) թուին:

Համոզուելու համար, որ սա պատահական համընկնում չէ, համեմատենք երկրորդ տաղում («Էին աջոյ աջոյ ձեռին» սկսուածքով) գործածուած **ծ** հնչիւնի թուի հետ. այստեղ այդ թիւը 14 է, որը համապատասխանում է կամ **Սուրբ Աստուածածին**, կամ **Կոյս Աստուածածին** կամ **Սուրբ Կոյս Մարիամ** անունբառակապակցութիւնների հնչիւնների (տառերի) թուին: **Ճ** հնչիւնի թիւը նոյն իմաստի համար երկու տաղերում տարբեր է. Նարեկացին ինչպէս որ նոյն իմաստը միշտ արտայայտում է տարբեր բառերով (հոմանիշ, համանիշ կամ նոյնանիշ), այնպէս էլ այս դէպքում է նոյն իմաստն արտայայտում տարբեր թուերով: Տաղը նաեւ **ծ** հնչիւնի երաժշտականութեան փայլուն օրինակ է, որն աներկբայ գուգորդութիւն է ստեղծում Աստուածածին բառի հետ.

*Ի ծոց ծնողին ծագումն անանուն,
Յարիւոյն ծագեալ, եկեալ ի սէր,
Կուսին ծնեալ ծոցոյ ծաղիկն:*

*Ճաղիկ ծոցոյ, ծոց հայրենի,
Անպոյ նման իջեալ յերկնից,
Չսէր իւր ի մեկ քաղցրիկ ցաղէտայ²³:*

«Աւետիսն մեծ խորհրդոյ» սկսուածքով տաղում հաշոււում է **ծ** հնչիւնի գործածութեան 25 դէպք: Տաղը

²³ Գրիգոր Նարեկացի, *Տաղեր եւ գանձեր*, աշխատասիրութեամբ՝ Արմինէ Բեօշկերեանի, Երեւան, 1981, էջ 72-74:

(առաջին 13 տողերը) եւ նրան յաջորդող փոխը («Սրովբեանման, քրովբեաթոռ» սկսուածքով) Յիսուս Քրիստոսի ծննդեան եւ յայտնութեան աւետիսն է բերում Ադամի տանը՝ համայն մարդկութեանը, մարգարէներին, սրբերին, բնութեանն ու տիեզերքին...:

*Աւետիս, մեծ խորհրդոյ
Խորհուրդ ծածկեալ մեայ
  յայտնեցաւ.*

*Աւետիս, լոյս Յար ծագեալ
Ի ծոցածին յեութենէ.*

*Աւետիս, Յայտնեալ Աստուած
Ի հողեղէն գոյացութիւնս²⁴:*

Այս համատիեզերական ցնծութեան պատճառը մէկն է՝ Յիսուսի ծնունդն ու յայտնութիւնը, որի աւետիսը պետք է երգեն բոլորը, քանզի նա օրհնեալ է յաւիտեան.

*Աւետիս միշտ երգեսցուք,
Քրիստոս արհնեալ է յաւիտեանս:*

Տաղի վերջին (ընդգծուած) տողի իմաստն այն առանցքն է, որի շուրջ հիւստուած է ասելիքը. այդ նախադասութեան հնչիւնների ընդհանուր գումարը 25 է, այնքան, որքան **ծ** հնչիւն կայ տաղում եւ փոխում:

Ի դէպ՝ Գր. Նարեկացու «Մեաւ եմ, գեղեցիկ» սկսուածքով փոխում նոյն-

պէս հանդիպում ենք նոյն հնարքին. փոխում 24 անգամ գործածուել է **ս** բաղաձայնը, որը հաւասար է վերջին տողի տառերի թուին (**«Քրիստոս արհնեալ է համայնից»**):

Ի դէպ՝ **ս** հնչիւնը կրկնուում է յատկապէս հիմնական իմաստներն արտայայտող բառերում.

*Սեաւ եմ, գեղեցիկ,
Դուստր Եւայի Երուսաղէմ,
Ահա նա, հարսն ցանկալի,
Միրով կապեալ ընդ փեսայի²⁵:*

Սեաւ (մեղք), դուստր (արդար), Երուսաղէմ, հարսն (եկեղեցի), սէր (Աստուած), փեսայ (Յիսուս Քրիստոս) խորհրդանշանների մասին «Սակաւ գործածուող խորհրդանշաններ» բաժնում խօսուել է:

Անգամ եթէ այս համընկնումները համարենք պատահականութիւն, միեւնոյն է, հակառակը պնդելու հիմք էլ չկայ, այնինչ կան այս վարկածի օգտին խօսող նաեւ այլ կողմաններ. այս հարցում Էական է, թէ նշուած տաղերը Գանձարանի ո՞ր կանոններում են ընդգրկուած. առաջինը («Երգ գարմանայի, երգ շարժվարժենի») գետեղւել է «Կանոն ՅԸ. Քարոզ եկեղեցւոյ»²⁶, երկրորդը՝ («Էին աջոյ աջոյ ձեռին») «Դ. Կանոն Ծննդեան չորրորդ աւուրն»²⁷, երրորդը՝ («Աւետիս, մեծ խորհրդոյ») «Բ. Կանոն ծննդ-

²⁴ Անդ, էջ 66;
²⁵ Անդ, էջ 94:
²⁶ Մատենագիրք հայոց, ԺԳ հատոր, Գանձարան, Գիրք Բ, աշխատասիրութեամբ՝ Վարդան Դեբրիկեանի, Անթիլիաս-Լիբանան, 2008, էջ 1111-1112:
²⁷ Անդ, Գիրք Ա, 109-110:

եան եւ Աստուածայայտնութեան»²⁸ կանոններում: Ուրեմն՝ այս առումով էլ կայ օրինաչափութիւն:

Տաջորդ կարեւոր կռուանը Ներսէս Շնորհալու եւ միւս հեղինակների ծննդեան տաղերն են, որոնք բոլորն էլ ընդգրկուած են *Գանձարան* ժողովածուի Շննդեան կանոններում (առաջին – ութերորդ օրեր²⁹: Հասկանալի է, որ բոլոր տաղերում եւ տաղային միաւորներում անհնար է պահպանել *Ժ* հնչիւնի նոյն քանակը. աւելին՝ մի շարք տաղերում գաղտնագրութեան գիտակցութիւնն իսկ չկայ, եւ դա բացատրելի է: Նախ՝ *Գանձարան*ում ծննդեան ութ օրերի կանոններում տեղ գտած աւելի քան 80 տաղերի ու տաղային միաւորների մեծ մասի հեղինակները խիստ տարբեր օժտուածութեան մարդիկ են (նրանցից շատերի անունները յայտնի չեն, իսկ վեց հեղինակներից հինգի անունով վկայուել է մեկական միաւոր՝ Կոստանդինոս, Յոհանէս, Յովհաննէս Պալիաւ, Պարթեւ, Սարգիս, մէկի անունով՝ Կոստանդին, երկու միաւոր): Գր. Նարեկացուն պատկանում են վերոնշեալ երեք միաւորներից երկուսը, իսկ Ներսէս Շնորհալուն՝ 32-ը:

Իր մեծ նախորդի նման Շնորհալին եւս ստեղծել է *Ժ* հնչիւնով բաղաձայնոյթի փայլուն օրինակներ, որոնք

բոլորն էլ հիմնականում գետեղուած են «Ծննդեան եւ Աստուածայայտնութեան» ութ օրերի կանոններում: «Տաղ աւետեաց, Ներսէս կաթողիկոսի» («Նոր երկինք յերկրի արփւոյն պարունաւոյ, ծագողին ծագող» սկսւածքով) տաղն ունի «Ներսէսի գովեստ Աստուածածնի» ծայրակապ, *Ժ* հնչիւնը գործածուել է տասնվեց անգամ (նոյնքան, որքան Նարեկացու «Երգ զարմանալի, երգ շարժվարժենի» տաղում). որը հաւասար է Մարիամ Աստուածածին անուան տառերի թուին: Աչքի է ընկնում նաեւ *Ժ* հնչիւնի կրկնութեամբ ստեղծուած երաժշտականութեամբ.

*Անկէպ մորենի, Մովսէսի տեսեալ,
ըպքէպ ծանուցեալ,
Շրնաւոյ ծնիցելոյն, անմայրոն
յառաջ, անհայր ծնանելով,
Անըստուէր լուսոյ, խորան նոր
Սինա, տաճար Սաղիմայ,
Ծիր ծայրագունին, ծաւալունն
արփւոյն, յոգիսն, ը՛, շողից...³⁰:*

Հաւանաբար Ներսէս Շնորհալին այս տաղի նկատմամբ առանձնայատուկ վերաբերմունք ունի, քանզի այն տեղ է գտել նաեւ Մարիամ Աստուածածնի աւետման կանոնում³¹:

Տասնվեց անգամ *Ժ* հնչիւնը կրկնուել է նաեւ «Տաղ ծննդեան Քրիստոսի Աստծոյ մերոյ» տաղում («Բա-

²⁸ Անդ, էջ 51-54:

²⁹ Անդ, էջ 46-226

³⁰ Անդ, Գիրք Ա, էջ 176

³¹ *Մատենագիրք հայոց*, ԺԳ հատոր, Գանձարան, Գիրք Ա, աշխատասիրութեամբ՝ Վարդան Դեւրիկեանի, Անթիլիաս-Լիբանան, 2008 թ, էջ 752:

ռանխթիցըս Աստուած եւ աննիւթիցն» սկսուածքով (ՆՇՏԳ, 61, *Գանձ.*, 206), իսկ «Այլ տաղ աւետեաց Աստուածածնին» տաղում («Այսաւր երեւի անհասն ի բարձանց» սկսուածքով, ծայրակապ՝ Ա-Զ) հաշուըւում է 14 ծ հնչիւն, որը, ինչպէս Նարեկացու տաղի դէպքում, համապատասխանում է կամ **Սուրբ Աստուածածին**, կամ **Կոյս Աստուածածին** կամ **Սուրբ Կոյս Մարիամ** անուն-բառակապակցութիւնների հնչիւնների (տառերի) թուին:

Շնորհալու եւ միւս հեղինակների աւելի քան 80 տաղերում ծ հնչիւնի կրկնութիւնն ունի այսպիսի պատկեր.

4 անգամ 6 տաղում (հաւասար է **Կոյս** կամ **Սուրբ** բառերի տառերի թուին):

6 անգամ 8 տաղում (հաւասար է **Մարիամ** բառի տառերի թուին):

8 անգամ 9 տաղում (հաւասար է **Տիրամայր** բառի տառերի թուին):

10 անգամ 8 տաղում (հաւասար է **Կոյս Մարիամ** կամ **Սուրբ Մարիամ** բառերի տառերի թուին):

12 անգամ 2 տաղում (հաւասար է **Սուրբ Տիրամայր** կամ **Կոյս Տիրամայր** բառերի տառեր թուին):

14 անգամ 4 տաղում (հաւասար է **Սուրբ Աստուածածին** կամ **Կոյս Աստուածածին** բառերի տառերի թուին):

16 անգամ 3 տաղում (հաւասար է **Մարիամ Աստուածածին** բառերի տառերի թուին):

18 անգամ 2 տաղում (հաւասար է

Սուրբ Կոյս Աստուածածին բառերի տառերի թուին):

22 անգամ 1 տաղում (հաւասար է **Սուրբ Տիրամայր Աստուածածին** կամ **Կոյս Տիրամայր Աստուածածին** բառերի տառերի թուին):

24 անգամ 1 տաղում (հաւասար է **Սուրբ Կոյս Մարիամ Աստուածածին** բառերի տառերի թուին):

28 անգամ 1 տաղում (**Սուրբ Տիրամայր Մարիամ Աստուածածին**):

30 անգամ 1 տաղում (որեւէ տարբերակ դժուարանում եմ առաջարկել):

Ինչպէս տեսնում ենք, սրանք հիմնականում զոյգ թուեր են: Կան տաղեր կամ փոխեր, որոնցում ծ հնչիւնը գործածուել է 0-3 անգամ (թուով 12): Սրանք մի քանի տողանոց փոքրածաւալ ստեղծագործութիւններ են, բովանդակութեամբ եւ լեզուով կամ արտայայտչամիջոցներով առանձին արժէք չեն ներկայացնում: Տասնվեց տաղում ծ հնչիւնը անզոյգ թուով է՝ 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17: Սրանցից մի քանիստում դժուար է որեւէ գաղտնագիր գտնելը: Սրանք էլ, բացառութեամբ մէկ-երկուսի, որեւէ բանով աչքի չընկնող գործեր են: Հեղինակներից շատերն առանձնապէս այսպիսի խնդիր նոյնիսկ չեն էլ դրել: Սրանցից պէտք է առանձնացնել Շնորհալու մէկ փոխը («Մայր Աստուծոյ Մարիամ»³² սկսուածքով), որում հաշուըւում է 17 ծ հնչիւն: Ինչպէս տեսանք վերելում, Նարեկացին իր մի տաղում գործածել է անզոյգ թուով (25) ծ

³² Ներսէս Շնորհալի, *Տաղեր եւ զանձեր*, աշխատասիրութեամբ՝ Արմինէ Քեօշկերեանի, Երեւան, 1987, էջ 22: Նաեւ՝ *Մատենագիրք հայոց*, ԺԳ. հատոր, *Գանձարան*, Գիրք Ա, աշխատասիրութեամբ՝ Վարդան Դեւրիկեանի, Անթիլիաս-Լիբանան, 2008, էջ 192:

հնչիւն, որը հաւասար է տաղի վերջին տողի տառերի թուին (*«Քրիստոս արհնէալ է յախտեանս»*): Ի դէպ` Գր. Նարեկացու «Սեաւ եմ, գեղեցիկ» սկսուածքով փոխոււմ նոյնպէս հանդիպոււմ ենք նոյն հնարքին. փոխոււմ 24 անգամ գործածուած **u** բաղաձայնի թիւը հաւասար է վերջին տողի տառերի թուին (*«Քրիստոս արհնէալ է համայնից»*):

Ուշագրաւ է, որ Շնորհալին նոյնպէս դիմել է այս հնարքին` մէկ տարբերութեամբ. այս դէպքում **ժ** հնչիւնի թիւը հաւասար է փոխի առաջին տողի տառերի թուին` *«Մայր Աստուծոյ Մարիամ»*:

Անանոււն հեղինակներին պատկանող ստեղծագործութիւններից պէտք է առանձնացնել **ժ-ի** անգոյգ թուով (13-ական անգամ) գործածութեան երեք դէպք (երկու տաղ եւ մէկ փոխ)³³, որոնցում կարելի է տեսնել «Ուրախ լէր, Մարիամ» գաղտնագրութիւնը. այս տողն այդ երեք միաւորներից մէկում` «Տաղ ծննդեան Տեառն. Խոսքովային է եղանակս այս» վերնագրով, կրկնոււմ է 6 անգամ (3-րդ, 5-րդ, 11-րդ, 16-րդ, 20-րդ, եւ վերջին` 28-րդ տողերը): Ստորել` այդ տաղի առաջին երեք տողերը.

*Գովեստիւ տաւնէն տենչմամբ,
տոհմըք Տիրամարն...*

*Մաւր մարմնացելոյն, ը՛, մեծի
Միածնին պարբիելեանն երգեն.
Ուրախ լէր, Մարիամ*³⁴:

Անանոււն հեղինակների ստեղծագործութիւններից գոյգ թուով **ժ** հնչիւնի գործածութեան քիչ թէ շատ տպաւորիչ օրինակներում կարելի է տեսնել վերոնշեալ գաղտնագրութիւններից մէկը կամ միւսը: **Ծ**-ն 16 անգամ հանդիպոււմ է «Անեղ անըսկիզբն Էնն ահա Աստուած է» սկըսուածքով փոխոււմ: Պատկերացում կազմելու համար բերենք երկու տող.

Ծ-ն 18 անգամ կրկնոււմ է երկու փոխում. առաջինը` «Յըրճուիմք այսաւր մեք հոգեպէս» սկսուածքով.

*Եղեն փրկեալ դրախտըն բացաւ,
Ճառըն կենաց որ տընկեցաւ,
Պըտուղ ծառոյն մեպ ծաղկեցաւ
Քրիստոս տըղայ մանուկ ծընաւ*³⁵:

Երկրորդ` «Յընծայ դու, շուշան ծաղիկ, մայր մարգարեութեան» սկսուածքով.

*Ծընար նորահրաշ ծնընդեամբ
պաւծեալն Յիսուս,
Չանդրանիկ անեղ Էին պինաս-
տըցն Որդին,
Ծընար ծոցածին ծաղիկ ծոցըն
Յաւր փառաց,
Ծոց ծընողին համայնից ծագողին
ըվոյս*³⁶:

³³ Անդ, էջ 169, 174, 195:

³⁴ *Մատենագիրք հայոց*, ԺԳ. հատոր, *Գանձարան*, Գիրք Ա, աշխատասիրութեամբ` Վարդան Դեւրիկեանի, Անթիլիաս-Լիբանան, 2008 թ, էջ 195:

³⁵ *Մատենագիրք հայոց*, ԺԳ. հատոր, *Գանձարան*, Գիրք Ա, աշխատասիրութեամբ` Վարդան Դեւրիկեանի, Անթիլիաս-Լիբանան, 2008 թ, էջ 107:

³⁶ Անդ, էջ 179:

Բաղաձայն հնչյունների կրկնությամբ եւ թռային համադրություններով յատկապես զարմացնում է անյայտ հեղինակի «Այլ տաղ ծնընդի կեն կապ»³⁷ վերնագրով տաղը (31 տող) «Կայր կոյսն ի յայրին, կայր եւ երկնանայր» սկսուածքով), որն ունի 14 տողանի փոխ: Տաղն ու փոխը կազմում են կառուցուածքային- իմաստային մէկ ամբողջութիւն, որի մէջ ծ-ն կրկնուում է 14 անգամ (պետք է կարդալ Կոյս Աստուածածին), իսկ Կ-ն՝ 103 անգամ:

Այստեղ պետք է կատարել մէկ ուղղում. *Գանձարան* ժողովածուի մէջ տպագրուած տարբերակում Կ-ն գործածուած է 104 անգամ, սակայն առաւել հաւանական է թւում 103 թիւը, մանաւանդ որ 3 ձեռագրերից մէկում հէնց այդքան է. տաղի վերջին՝ 31-րդ տողը *Գանձարան*ում տրուած է «Կա Դայ Իմ որդի, Դըմա լուարուք» ձեւով, սակայն ծանոթագրութիւններում նըշուում է, որ մէկ ձեռագրում այդ տողի «Կա» բառ բացակայում է, եւ տողը հնչում է այսպէս. «Դա է Իմ Որդի, Դըմա լուարուք»³⁸: Ուրեմն՝ եթէ ընդունենք այս տարբերակը, Կ-երի թիւը կը լինի 103: Առաւել հաւանական է, որ սա է ճիշդ տարբերակը, քանի որ տողը վերցուած է Աւետարանից, ուր «Կա» բառը բացակայում է. «Դա է Որդի իմ սիրելի» (Մտթ., Գ, 17), «Դա է որդի իմ սիրելի, դըմա լուարուք» (Մրկ., Թ, 6): Ինչո՞ւ է այս ճշդումը կարեւոր. Կ-ն ինքնանպատակ չէր կարող կրկնուել. վերելում նշուեց, որ կառուցուածքային-իմաստային այս ամբողջական միաւորը բաժանուում է երկու մասի՝ տաղի եւ փոխի: Տաղում Կ-ն գործածուել է 70 անգամ, փոխում՝ 33 անգամ:

Այժմ տեսնենք, թէ ինչ իմաստներ են խորհրդանշում կրկնուող հնչյունները. 70-ը կարող է խորհրդանշել Մարիամի ապրած տարիների թիւը: Ճիշդ է՝ աւանդոյթն ասում է, որ նա ապրեց 65-66 տարի, սակայն այլ հաշվարկով դա 7 տասնամեակ է, աւելի պարզ՝ Մարիամը վախճանուեց կեանքի 7-րդ տասնամեակում³⁹:

Տաղը նուիրուած է Կոյսին: Սկըսուում է «Կայր կոյսն ի յայրին, կայր եւ երկնանայր» տողով եւ աւարտուում Տիրոջ մկրտութեան պատկերով. յիշենք տաղի վերջին տողը. «Դա է Իմ Որդի, Դըմա լուարուք»: Կ-ի այդքան շատ կրկնութիւնն ստեղծում է *կոյս* բառի մշտական ներկայութեան տպաւորութիւն, ինչը երաժշտականութիւն եւ յատուկ յիթմ է հաղորդում տաղին (կոյս բառն էլ իր հերթին կրկնուում է չորս անգամ):

Անդրադառնանք եւս մի ուշագրաւ հանգամանքի. փոխի 16 տողերում Կ-ն կրկնուում է 33 անգամ, ինչը խորհրդանշում է Յիսուսի երկրային տարիների թիւը: Այստեղ խօսք չկայ Աստուածամօր մասին. այն Յիսուսի խաչելութեան եւ դժոխքը քանդելու համառօտ նկարագիրն է:

³⁷ Տեն *Մատենագիրք հայոց*, ԺԳ. հատոր, *Գանձարան*, Գիրք Ա, աշխատասիրութեամբ՝ Վարդան Դերիկեանի, Անթիլիաս-Լիբանան, 2008, էջ 142-143:

³⁸ Անդ, էջ 143:

³⁹ Կարելի է ընդունել նաեւ, որ այդ թիւը խորհրդանշում է Յիսուսի 70 կրտսեր առաքեալներին:

Շարունակենք օրինաչափությունների փնտռումը: Տաղի 31 տողերից 4-ով չի սկսւում միայն վերջին տողը, որը Աստուծոյ խօսքն է: Փոխի 16 տողերից 4-ով չեն սկսւում վերջին երկու տողերը.

*Արդարեւ արհնեալ է Յայրն,
Որդին Միածին,
Յոզին ճըշմարիտ, յաւիտեանս,
ամէն:*

Ստացւում է, որ 47 տողերից (տաղի եւ փոխի) 3-ը 4-ով չեն սկսւում: Սա ինչ թիւ է, ինչո՞ւ է հեղինակն այս երեք տողն առանձնացրել: Անկասկած է, որ դրանք խորհրդանշում են Յիսուս Քրիստոսի երկրային կեանքի վերջին երեք տարիները, որոնց ընթացքում նա քարոզեց Աստուծոյ խօսքը՝ Աւետարանը: Յայտնի է, որ Յիսուս Քրիստոսը մկրտուեց 30 տարին բուրելուց յետոյ՝ 31-րդ տարում: Տաղի 30 միանման եւ 1 տարբեր տողերը սա են խորհրդանշում, եւ բնական է, որ 31-րդ տողը (տարին) տարբեր է միւս 30 տարիներից (տողերից): Յայր Աստուած իր Միածին Որդու 31-րդ տարում՝ Յորդանանում նրա մկրտւելուց անմիջապէս յետոյ, ասաց.

«Դա է Իմ Որդի, Դըմա՛ լուարուք» (տաղի 31-րդ տողը): Փոխի վերջին երկու տողերը եւս 4-ով չեն սկսւում, որովհետեւ սրանք 3-ից երկուսն են, որ դարձեալ տարբեր են մնացեալ բոլոր տողերից (տարիներից) եւ նման են այն մէկ տողին (տարուան): Ի դէպ՝ եթէ 31-րդ տողը Աստուծոյ խօսքն է, այս երկու տողն էլ Սուրբ երրորդութեան փառաբանությունն են, դարձեալ խիստ տարբեր միւս տողերից: Եթէ փոխի 4-ով սկսւող 16 տողից հանենք այս երկու տարբեր տողով (տաղի 31-1 տարբերակով), կը ստացուի 14՝ տաղում գործածուած **ծ** հընչիւնի թիւը, որը, ինչպէս տեսանք, հաւասար է «Կոյս Աստուածածին» անուան հնչիւնների թուին:

Այսպիսի հնչիւնական-թուային համադրություններն իրենց արմատներով հասնում են թուերով գաղտնագրուած խորհրդական խօսքի ակունքներին, որի մեծագոյն վարպետը, նոյնպէս Գր. Նարեկացին ⁴⁰: Նաեւ նշենք, որ **ծ**-ի եւ **4**-ի նման հընչիւնային ներդաշնակութիւնը ակամայից կամ օրինաչափօրէն զուգորդւում է Վահագնի ծննդեան պատկերից բխող հնչիւնական ներդաշնակութեան հետ:

⁴⁰Թուով արտայայտուած այլաբանութիւնն ամենատարածուած միջոցներից էր: Դրա հիմնական պատճառն այն է, որ թիւն ունի քիչ միջոցներով շատ բան ասելու հնարաւորութիւն, եւ, որ աւելի կարեւոր է, միջնադարի ուսեալ մարդու համար դրա «ծածկագիրը» մեծ գաղտնիք չէր: Պ. Խաչատրեանը ճիշդ է նկատել, որ «Դրանք (իմա՛ թուերը) միջնադարեան մտաւորական մարդու համար որքան բնական ու հասկանալի, նոյնքան էլ նոր ժամանակների մտածողութեանը թոււմ են խորթ ու *սխալատիկ*: Սակայն մանաւանդ այդ բնագաւառում է, որ մեկնիչներն օգնում են ի յայտ բերելու Նարեկացու երկի որոշ թաքուն շերտեր» (Խաչատրեան Պ., *Գրիգոր Նարեկացին եւ հայ միջնադարը*, Ս. Էջմիածին, 1996, էջ 346):

Թեւ թուերով արտայայտուած խորհրդանշանները, ինչպէս նշուեց, միջնադարի մտաւորական մարդու համար բնական ու հասկանալի էին, սակայն անգամ նրանցից շատերի համար միշտ չէ, որ

*Երկնէր երկին, երկնէր երկիր,
Երկնէր եւ ծովն ծիրանի.
Երկն ի ծովուն ունէր եւ
վկարմրիկն եղեզնիկ...*

Ի դէպ՝ գրեթէ բոլոր տաղերում, որոնցում բաղաձայնոյթը կազմուած է **ծ**-ով, բաւականին շատ է **ց**-ի գործածութիւնը, ինչպէս բերուած օրինակներում: «Վարդավառին» տաղում **վ**-ին գուգահեռ 11 անգամ գործածուել է **ւ**- հնչիւնը եւ այլն: Դրանք, կառուցուածքով եւ ձայնի պարունակութեամբ լինելով մերձաւոր հնչիւններ, նոր երանգ են աւելացնում յուզական-երաժշտական միջավայ-

րին եւ ընդլայնում հնչիւնի ազդեցութեան տարածքը: Տաղերի մի զգալի մասն էլ աչքի է ընկնում այլ բաղաձայնների կամ ձայնաւորների մեծ թուով, ինչը չի կարող լինել պատահականութիւն: Դրանք սոսկ նմանաձայնութեան դրսեւորումներ չեն. այդ տաղերում, փոխերում եւ մեղեդիներում եւս, ինչպէս վերոնշեալ օրինակներում, կան բազում գաղտնագրութիւններ: Պետք է նշել, որ յատկապէս հոգեւոր տաղերի հնչիւնական ոճաւորումը բազում գաղտնիքներ ունի, որոնք կարիք ունեն համակողմանի հետազոտութեան:

ամեն այլաբանութիւն հասկանալի կամ բացատրելի էր. դրանցից որոշները յաճախ դարերով մնացել են անմեկնելի եւ անհասկանալի:

Այդ մասին պատկերացում կազմելու համար բերենք մէկ օրինակ Գր. Նարեկացու *Մատենանից*:

*Քանպի իննուց յիսնից եւ թուոց երից եւ չորեակ տասնից,
Ի վաղորդայնէ տուրնջեանն առ մուտս արեւուն,
Անդուտ առ նմին յաւետ կարկառմամբ
Իսկ եւ իսկ ի տոյն անարգել սրտիս
Ի վեր է, քան վաղերսանաց ակնկալութիւն մասարդկային՝
Բարեգործել միմեանց շնորհատրութիւն... (տ. 29-34):*

Մատենանի քսանիններորդ գլխի այս տողերի խորհրդի մեկնութեանը միջնադարից մինչեւ մեր օրերն անդրադարձել են շատ մեկնիչներ ու բանասէրներ: Յատկապէս հետաքրքիր է Ստ. Մալխասեանի մեկնութիւնը. «Ինձ թւում է, թէ այս ամբողջութեան լուծում է աւելի բնական եւ իմաստին համապատասխան կերպով, տրուած բոլոր թուանշաններն էլ նկատի առնելով, այսպէս. ինն յիսուն = 450 + թիւք երեք = 3 + չորեակ տասունք = 40, ընդամենը 493: Այս գումարը (493) վերածուում է հետեւեալ թուերին – 400, 70, 20, 3, որոնք նպատակայարմար շարքով դասաւորելով եւ տառերով արտայայտելով՝ կը ստանանք.

70 = Յ 400 = Ն
= «հինգ» բառը:
20 = Ի 3 = Գ

Առեղծուածը այսպէս լուծուելուց յետոյ հասկանալի կը դառնայ ամբողջ խօսքի իմաստը», այսինքն՝ ինչո՞ւ հինգ. բացատրութիւնը շատ պարզ է. հինգ թիւը ցոյց է տալիս հայոց եկեղեցում սահմանուած աղօթքի ժամերը՝ Առաւօտու, Արեւագալի, Երրորդ, Վեցերորդ եւ Իններորդ (*Մանրամասն տե՛ս Յ. Ալվրցեան, Դոգմեր տաղի խորհրդարանութիւնը*, Անթիլիաս, 2017, էջ 262-288 Պ. Խաչատրեան, *Գրիգոր Նարեկացին եւ հայ միջնադարը*, Ս. Էջմիածին, 1996, էջ 350):

Համառօտ այս ակնարկն իսկ բաւական է պատկերացում կազմելու համար թուով արտայայտուած հոգեւոր խորհրդանշանի բնոյթի մասին, որը միջնադարի գեղարուեստական մտածողութեան համակարգում բացառիկ կարեւորութիւն ունի՝ որպէս այլաբանական խօսքի ատաղձ:

Ռուբենի գծանկարները կամ ճերմակով ջնջումը*

ՇԱՔԷ ՄԱԹՈՍԵԱՆ

ՇԱՔԷ ՄԱԹՈՍԵԱՆ

Շաքե Մաթոսեանը փիլիսոփայ է, հաղորդակցութեան տեսութեան թեկնածու: Դասաւանդած է Universidade Nova e Lisboa համալսարանին մէջ 1981-1993: Ան իբրեւ պատուաւոր դասախօս, Պրուսէի Académie Royale des Beaux-Arts-ի մէջ դասախօսած է մինչեւ 2015 թ.: Հեղինակ է բազմաթիւ յօդուածներու տպագրուած մասնագիտական հումանսիտար եւ գեղարուեստական հանդէսներու («Traverses», «Furor», «Coloquio/Artes», «La Part de l’Œil», եւ այլն) եւ արուեստագետներու պատկերագիրներու մէջ: Շաքէն համագործակցած է խմբային հրատարակու-

Ռուբենի արուեստանոցը կը գտնուի Փարիզի 15-րդ թաղամասի գողտրիկ փողոցի մը մէկ անկիւնը, ծուարած քանի մը յարկանի հին շէնքի մը գետնայարկը: Աշխատանքի վայր մը, որ տարիներու երկայնքին վերածուած է նաեւ կենսալից տարածքի մը: Առօրեայէն սակայն կը խնդրուի մնայ դուրս ու չխանգարել հոն բոյն դրած արուեստը, որ առաջին բնակիչի օրէնքով՝ կը մնայ միակ գեր-իշխանը յարկէն ներս: Արուեստանոցի ֆիզիքական տարածքին գլխաւոր բնակիչ արուեստը կը հանդիսանայ մանաւանդ Ռուբեն Նաճարեանի մըտքին ու գործունէութեան գլխաւոր զբաղմունքը: Արուեստագետը տարիներով աշխատած է ջրաներկով, զբաղած նկարչութեամբ, երփնապակիով, խճանկարով: Քաջ ծանօթ է նաեւ մեծ չափերուն, կոթողայինին ու վարած պատկառելի չափերու հասնող աշխատավայրեր: Համաշխարհային տընտեսական տագնապի մը պատա-

հականութիւնը թոյլ տուած էր կատարել շրջադարձ մը: Ինչ որ շատեր համարած պիտի ըլլային աղետ, իրեն ներկայացած էր որպէս առիթ: Ծայր տուած էր ճգնաւորական ժամանակամիջոց մը, որուն ընթացքին ամբողջ ուժը կեդրոնացուցած էր հիմնականին վրայ՝ այսինքն գծանկարին: Ռուբեն կ'աշխատի նուազագոյնով. թուղթ, *mine graphite* (HB մատիտ) եւ Steadtler ռետին: Երեխային նման, որուն ձեռքը մեծերը թուղթ ու մատիտ կու տան պահ մը զինք զբաղ պահելու համար, գծանկարին մէջ ան պիտի գտնէ ինչ որ Իվ Պոնֆուա իր «Նշումներ գծանկարի մասին»ին մէջ կը կոչէ «սկզբնաղբիւր»: «Կարծես անբաւարարութեան խոստովանութիւնը, երբ զայն կ'ընենք հասած վարպետութեան գազաթնակէտին, հանդիսանայ այն ճշմարտութիւնը, որուն ի տես ամեն այլ ճշմարտութիւն կը գունաթափի, բայց նաեւ ներբխում մը, սկզբնաղբիւրի մը պէս»¹:

¹ Yves BONNEFOY, *La vie errante suivi de Remarques sur le dessin*, Paris, Gallimard, (Poésie), 1999, էջ 167:

Արուեստանոցի լուսաւոր տա-
րածքէն ներս պատուհանին վրայ գե-
տեղուած բարակ թուղթի թաղանթ
մը կը մաղէ արեւուն պայծառութիւնը
մինչ *նէոն* լոյս մը կը մնայ միշտ վա-
ռած: Գերմակը գերիշխող է. գերմակ
պատեր, գերմակ սեղաններ: Առա-
ջիններուն վրայ, պաստառներու կող-
քին, ընդ որում արուեստագէտի մօր
շատ գեղեցիկ դիմանկար մը, էջք կա-
տարած են քանի մը թռչող գորգեր,
հայերէն տառեր կրող: Ոսկրոտիքի
նման շարուած քարեր կը կտրատեն
սեղաններուն մակերեսները եւ
անոնց վրայ նստած փոշիի բարակ
խաւը ամբողջին կու տայ հնաւուրց,
հրաշալիքներու ցուցարահի երե-
ւոյթ մը: Անոնք աչքը կը հրաւիրեն
հոն տեսնելու *Փոքրիկն Փուսի* ճա-
նապարհ մը, իսկ որոշ գծանկարնե-
րու մէջ այս խճաքարային ձեւերը
պիտի միջամտեն որպէս կշռոյթ:
«Գծել, հեռու երթալու պէս, քարերուն
մէջ» կը գրէր Իվ Պոնֆուա²: Սեղան-
ներէն զատ երկու եռոտանի կը լեցը-
նեն միջոցը, ուր կը սպորդի նաեւ
Սեզանի ներկայութիւնը իր *Մէնթ
Վիթթուար լեռը* պաստառով՝ կայցը-
լած պատին, ընթացքի մէջ գտնուող
այլ գծանկարներու կողքին:

Գետինը կոկիկ շարուած են աւար-
տած գծանկարները, այսինքն անոնք,
որոնց մակերեսները արուեստագէ-
տը հասցուցած է աշխատիլ այնպէս
մը, որ կարելի չէ այլեւս հոն որեւէ
բան աւելցնել, անոնք որ կը պար-

տադրեն գծագրական թափին անցքը
ու շարունակութիւնը նոր թուղթի
վրայ: Այս իմաստով Ռուբէնի գծանը-
կարները կը մերժեն աւարտիլ:
Անոնցմէ ամէն մէկը պահ մըն է շար-
քէ մը, հակակշռուած սեւեռումէ
տարբերակ մը: Ինչպէս Թիմ Ինկոլտ
կը յիշեցնէ՝ գծագրութիւնը «ներյայտ
կերպով կը հակադրուի ամբողջաց-
ման եւ կոչուած է մնալու շարունա-
կելի: Գծագրութեան մէջ ամբողջաց-
ումը անհանդիպագիծն է, որուն եր-
բեք չենք հասնիր»³: Ռուբէն կը հրա-
ժարի առ այդ վաստկած նկարչական
բոլոր հմտութիւններէն յաղագս գծա-
նկարի նման համեստ աշխատան-
քային եղանակի մը ու կը սկսի ար-
տադրել աշխարհ մը գիծ առ գիծ,
հատիկ առ հատիկ, ստեղծելով լոյսի
ցցուածք ու տարափոխութիւններ,
փայլուն սեւեր, կապոյտի զարնող
կամ անթափանց գերմակներ, անց-
նելով բազմաթիւ մոխրագոյններէ:
Իր գծանկարները յունարէն
«graphein» եզրը կը վերադարձնեն
իրենց նախնական իմաստին՝ գծելն
ու գրելը վերամիացնելով փորելու,
ուրուագծելու, կտրուածք, ճեղքը-
լածք բանալու իմաստներուն: Այս-
տեղ գիծերու բազմակիութիւնը,
անոնց խառնշտկումը կը ստեղծեն
մերթ խորքի տպաւորութիւններ՝ հե-
տեւանք սեւին սաստկութեան, մերթ
գրեթէ՝ ի տես գծանկար-գրութիւնը
վանկատող փոքր ու կրկնուող ձեւե-
րուն՝ սեպագիրի:

թիւներու մէջ
ինչպէս՝
«Les Entretiens
de la Garenne-
Lemot», «La
Sorcière de
Michelet»,
«Rousseau et le
spectacle», «Le
corps transparent»,
եւ այլն:
Մասնակցած է
միջազգային
գիտաժողովներու
եւ սեմինարներու:
Քարո Օստլան
հրաւիրած է գիւր, որ
մասնակցի
Collège
de France-ին
կազմակերպած
սեմինարին
Միշըլէին մասին
երկու
գեկուցումներով,
դասախօսութիւն
մը Լեոնարդո Դա
Վինչիին եւ
Վերոնիս Դիւրերին
ինքնապատ-
կերներու մասին
Հայաստանին մէջ
եւ
դասախօսութիւն
մը Սիորէն
Կիերկեգորի
«Հրապուրիչ»-ի
անտեսանե-
լիւթեան մասին:
Հեղինակ է
բազմաթիւ
մենագրու
թիւներու. «Espace
public et
représentations» (La
Part de l’Œil, 1996),
«Saturne et le
Sphinx: Proudhon,
Courbet et l’art jus-
ticié» (Droz, 2002),
«Des admirables
secrets
de l’Ararat - Vinci,
Dürer, Michel-Ange
sur les traces d’Er
et Noé» (La Part de
l’Œil, 2009), «Et je
ne portai plus
d’autre
habit - Rousseau
l’Arménien»
(Droz, 2014):

² Yves BONNEFOY, *Նոյն*, էջ 206:

³ Tim INGOLD, *Faire anthropologie, archéologie, art et architecture*, Bellevaux, éd. Dehors, 2017, էջ 266:

Պատ

Խճանկարի ու որմնանկարի մասնագետ, Ռուբեն գծանկարի թուղթը կ'ընկալէ որպէս պատ: Ան չի գծեր հակած գծագրութեան սեղանին վրայ այլ ոտքի՝ եռոտանիի մը առջեւ՝ իր դիրքով իսկ շեշտելով ընչաթափման գործընթաց մը, վերադարձ մը դէպի նախնականը, ոչ որպէս ծագում, այլ որպէս կերպ թօթափելու ակելորդը: Թուղթի էջը՝ մետաղեայ կապերով ամրացուած եռոտանիին, կը

ծերու միահիւսութեամբ, անոնց խառնշտկումին հետ ձեւեր կը ծնին եւ հակադրութիւնները կը սկսին սահմանագծել դաշտեր: Ի մտի կու գան պատերու բիծերը, որոնք ներշնչած էին Լէոնարոս Տա Վինչին:

«Եթէ դիտես կեղտոտ բիծերով լեցուն կամ բազմագոյն քարերով հիւսուած պատ մը ու պելով հոն տեսնել տեսարան մը, կը գտնես փնտռած բնանկարի նմանութիւնը, զարդարուած լեռներով, գետերով, ժայռերով, ծառերով, դաշտերով, հսկայ հովիտներով եւ ամէն տեսակի բլուրներով: Կրնաս հոն նաեւ տեսնել մարտեր ու աշխոյժ շարժումներով կերպարներ, տարօրինակ դէմքեր ու համապատասխան եւ անասանական բաներ, որոնք կրնաս յստակ ձեւի բերել ու ամբողջացնել»⁴:

Այս իմաստով Ռուբենի գծանկարները կը մերժեն ասարտիլ: Անոնցմէ ամէն մէկը պահ մըն է շարքէ մը, հակակշռուած սեւեռումէ տարբերակ մը:

վերածուի «պատի փոքր հատուածի մը» եւ գծանկարը իր յիշողութեան մէջ կը պահէ քարանձաւայինէն բան մը: Պէտք ունինք կարծես քարայրէ մը միշտ դուրս գալու, անոր մէջ իջնելու:

Իր գծելաձեւը կը մեկնի *graffity*էն, որ կը կազմէ գործին հիմքը, անոր առաջին խաւը եւ որ պիտի կամաց կամաց թանձրանայ որպէսզի ծնունդ տայ սկզբնական քառսը ներդաշնակող կանոնաւոր շարքի մը: Ինչպէս պատին վրայ, սկիզբը կայ ազատ շարժումը՝ պատահական՝ ապա գի-

Արուեստագետին կ'իյնայ ստեղծել այդ կեղտոտ պատը արատաւորելով թուղթը, որուն այդպիսով ան կու տայ մարմին, խորտուբորտութիւն ու ջիդ: Ձայնի խորտուբորտութեան նման, թուղթի խորտուբորտութիւնը շարժման մէջ կը դնէ կշռոյթ մը, որուն վրայ Ռուբեն կը հետապնդէ գիծերու ընթացք մը, կուտակուծ մը: Ան կ'որուագծէ առանց դադարի եւ տենդագին շարժումներով, եռանդով բայց առանց կատաղութեան, որով պոռթկում չէ կատարուածը այլ փնտռտուք, ուղիի մը պեղումը իր հակա-

(4)Léonard de VINCI, *Traité de la peinture*, (350), Textes traduits et présentés par André Chastel, Paris, Berger Levrault, 1987, էջ 332:

դարձով, վերադարձով: Մատիտը կ'աւելցնէ, ռետինը կը հանէ:

Ձեռքին մատները

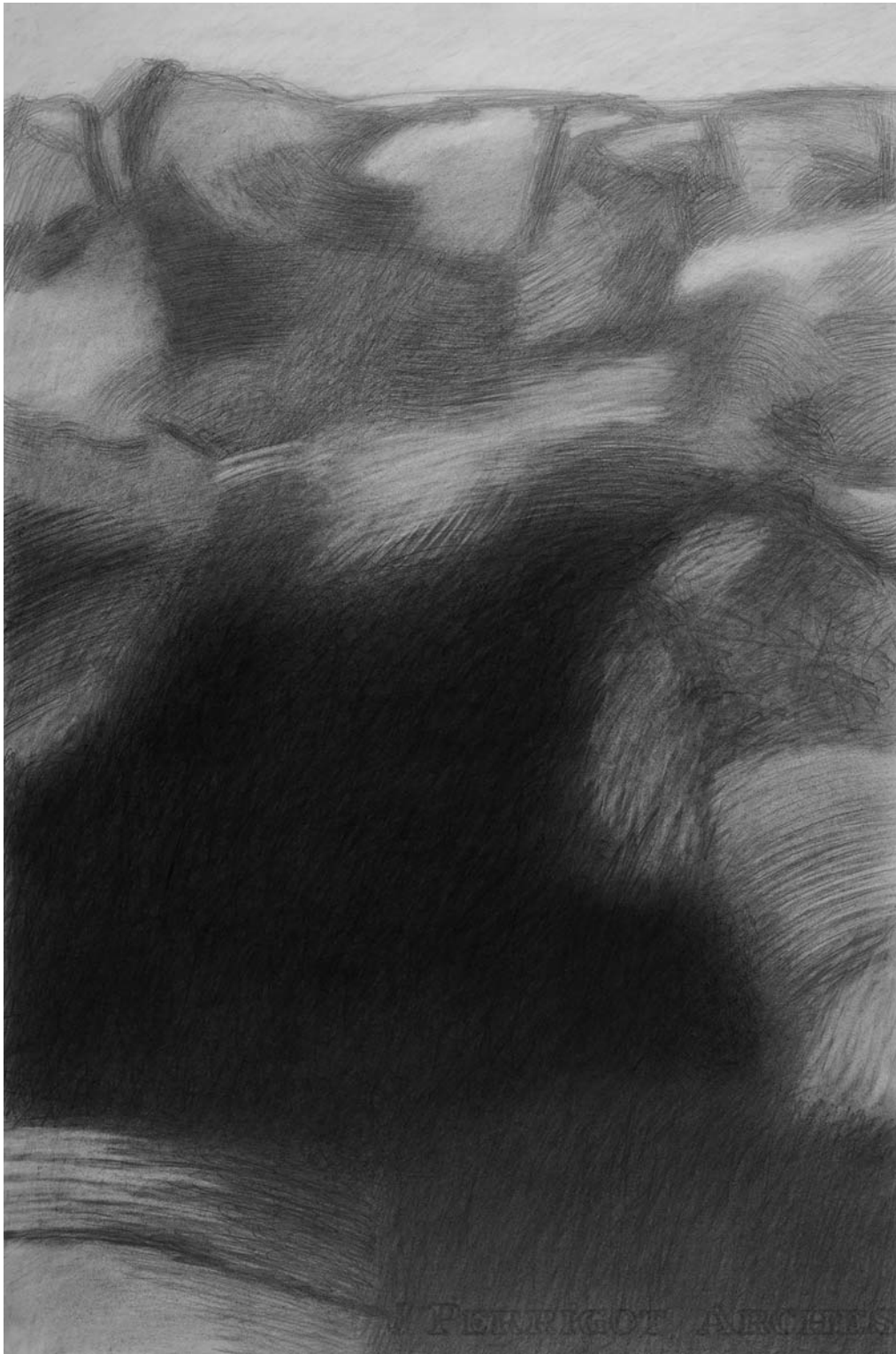
Ռուբէն նաեւ կը գործածէ ձեռքին մատները, բթամատը եւ միջնեմատը, որոնցմով ան կը սրբէ: Գործը կարծես այդ հպումով կը մեղմանայ, մարմնական յարաբերութիւն մը կը ստեղծուի անոր ու արուեստագետին միջեւ, որ իր շարժումով կը յիշեցնէ ձեռքին կարեւորութիւնը, անոր դերը ոճին մէջ: Յետաքրքրական է նշել թէ ցուցամատը, այսինքն այն մատը որ ցոյց կուտայ, կ'առաջնորդէ, կը հրամայէ, չի միջամտեր Ռուբէնի ձեռքի շարժումին մէջ: Ձեռքի այդ շարժումը միանգամայն կ'առաջնորդէ ու կը հանդիսանայ մատիտին երկարածը-գումը: Ինչպէս արուեստագետներու ու գրողներու մեծ մասին մօտ՝ գործն է, շարժումն ու մատիտը, որ կը մղեն արուեստագետը առնելու այս կամ այն ուղղութիւնը, ձգելով որ բառերը, գիծերն ու ճերմակները միջամտեն, առաջնորդեն դեգերումը: Նոյն ինքն այն բթամատը, որ շատ հեղինակներու համար, սկսեալ լատիններէն մինչեւ այսօրուան մարդաբանները՝ անցնելով հոգեվերլուծումէն, ստացած էր խորհրդանշական տարողութիւն, կամ հանդիսացած մարդս բնորոշող ֆիզիքական յատկանիշը, եւ որ հիներուն կողմէ նկատուած էր ձեռքի մատներէն լաւագոյնը: Մոնթէնը կը յիշեցնէ. «Բժիշկները կ'ըսեն

թէ բթամատները ձեռքի աւագ մատներն են եւ անոնց լատիններէն ստուգաբանութիւնը կու գայ *pollere*էն» (միւսները գերագանցել)⁵: Բթամատն ու միջնեմատը օգտագործելով Ռուբէն տարբեր ձեւով կը սրբէ, կը ներմուծէ պղտորը, կը շեշտէ մատին ու մատիտին, մատին ու ռետինին շարունակականութիւնը կամ յարակցութիւնը: Մատիտը կը դառնայ

Ռուբէն գծանկարի թուղթը կ'ընկայէ որպէս պատ: Ան չի գծեր հակած գծագրութեան սեղանին վրայ այլ ոտքի՝ եռոտանիի մը առջեւ՝ իր դիրքով իսկ շեշտելով ընչաթափման գործընթաց մը, վերադարձ մը դէպի նախնականը, ոչ որպէս ծագում, այլ որպէս կերպ թօթափելու աւելորդը:

մատին երկարածումը, աւագի, ձիւնի կամ շոգիի վրայ ուրուագծող մատին, եւ հայերէն «մատիտ»ը այս իմաստով եւս լուսաբանող է (նոյնիսկ եթէ մտածենք թէ իտալերէն «matita»ին նման, ան ալ կու գայ լատիններէն «*lapis haematites*»էն, որ կը նշանակէ արիւնաքար, կարմրաքար): Ռետինն ալ կարծես մատիտին հետ մեղսակցութեան ու խափանումի յարաբերութիւն մը կը մշակէ. երկուքն ալ կը սրբեն, բայց մինչ մատը կ'աղտոտէ մակերեսը՝ ռետինը գայն կը ճերմկեցնէ:

⁵ MONTAIGNE, *Essais*, II, գլուխ XXVI:

Անվերնագիր
(2001) թուղթ եւ մատիտ 57 x 38,3 սմ

Բիծը, ջնջումն ու ռետինը

Ռուբեն կը մեկնի ողորկէն, օգտագործելով *Arches* տեսակի ճերմակ թուղթ (անկարելի ծագումի մը տապանը)⁶, առանց խորտուբորտութեան, առանց ցցուածքի, որովհետեւ գծանկարին կ'իյնայ ստեղծել խորտուբորտութիւնն ու ջիղերը, դատարկին անդրադարձը կատարել յաւելումով իսկ, պակասը ցոյց տալ մեկնելով զիծերու յաւելումէն, որոնք զիրար կը ջնջեն վրայ վրայի վերադրուելով: Գծելը, գրելը ձեւեր են թուղթը փորելու, քրթելու ու ջնջելու: Ինչ կը ջնջէ Ռուբեն եթէ ոչ ողորկը, ճերմակը, որ ինքնին ներքին բանէ մը պահպանակ է: *Տանթէ երկու տող կը գրէ* կոչուող բանաստեղծութեան մէջ Վիկտոր Յիլկօ *Աստուածային կատակերգութեան* հեղինակին կը պարզելէ ջնջելու արարքը. «Ջնջումը երկուքին միջեւ մահացու բաժանում»⁷: Կրնանք դեռ մտաբերել շուէտացի բանաստեղծ

Պերթիլ Մամպերկի ոտանաւորը՝ «միայն ձեռքը որ կը ջնջէ / զիտէ գրել այնպէս ինչպէս պէտք է»⁸:

Այն պահէն երբ Ռուբեն ձեռք

**Ռուբեն նաեւ կը գործածէ
ձեռքին մատները,
բթամատը եւ միջնեմատը,
որոնցմով ան կը սրբէ:
Գործը կարծես այդ հպումով
կը մեղմանայ, մարմնական
յարաբերութիւն մը
կը ստեղծուի անոր ու
արուեստագէտին միջեւ, որ իր
չարժումով կը յիշեցնէ ձեռքին
կարեւորութիւնը, անոր դերը
ոճին մէջ:**

կ'առնէ ճերմակ ու ողորկ թուղթը, տակաւին գուրկ հպումէ, գծանկարը կ'օժտէ բիծի գօրութեամբ, թուղթը կը փոխարկերպէ *speculum cum macula*⁹:

⁶ *Arches* մակնիշը կրող ջրաներկի թուղթերը հռչակ կը վայելին իրենց որակով: *Arche* նաեւ կը նշանակէ տապան, ինչպէս Նոյեան տապանը [թրգմնչ.]:

⁷ Victor HUGO, « Dante écrit deux vers » Ահաւասիկ ամբողջ տունը.

«Տանթէ երկու տող կը գրէ եւ ապա կը մեկնի. երկու տողերը կը գրուցեն: Առաջինը կ'ըսէ՝ -Երկինքը ժպտեցաւ, անմահ եմ ես: - Ես պիտի մեռնիմ, կ'ըսէ միւսը: - Ես աստղն եմ: - Ես ալ աւագի հատիկը: - Ինչ, Աստուածորդիի զաւակ ու կը կասկածիմ: - Մեռած կը զգամ: - Իսկ ես՝ յաւիտենական:

Մէկը կը մտնէ ներս ու կը վերընթերցէ երկու տողերը: Տանթէն է: Կը պահէ առաջինը ու կը ջնջէ երկրորդը: Ջնջումը երկուքին միջեւ մահացու բաժանում: Մէկը կը մեռնի ու միւսը կ'ապրի: Երկուքն ալ ճիշդ էին»:

⁸ Carlo OSSOLA, « Le paradoxe de l'herméneutique », *La pluralité interprétative - Fondements historiques et cognitifs de la notion de point de vue*, sous la direction de Alain BERTHOZ, Carlo OSSOLA et Brian STOCK, Paris, Collège de France, 2010, էջ 59-62:

⁹ Լատիներէն *speculum cum macula* դարձուածքը կը թարգմանուի՝ *արատաւոր հայելի*: Յղումը կը շրջէ Աստուածամօր որպէս *հայելի անարատ* ճանաչումը, *speculum sine macula* (տէս Իմաստութիւն Սողոմոնի գլ.Է., հմ.26, «Քանզի նշրյլ է մշտնջենաւոր լուսոյն եւ հայելի անարատ Աստուծոյ ազդեցութեանն» [թրգմնչ.]:

Եթե Ռուբենի գծանկարներուն մէջ ճերմակ կայ, այդ ճերմակը այլևս թուղթին ճերմակը չէ, այլ արդիւնքը մոխրագոյնին կամ սեւին ռետինով

Գծելը, գրելը ձևեր են թուղթը փորելու, քրքրելու ու ջնջելու: Ի՞նչ կը ջնջէ Ռուբեն եթէ ոչ ողորկը, ճերմակը, որ ինքնին ներքին բանէ մը պահպանակ է:

աւրուելուն, արդիւնքը բիծի սրբուելուն: Ռետինով աւրելը կը միտի վերստին բխեցնել ճերմակ մը, որ հոն է այլևս որպէս վերյուշը ի սպառ կորսուած ու անվերարտադրելի ճերմակին: Սրբուիլը գծանկարը կը ճոխացնէ բացակայութեամբ մը, որ բաւական տարբեր է թուղթի նախնական ճերմակութենէն: Ան կը նմանի յիշողութեան կորուստի ձգած բացին. կը նշէ բան մը որ ներկայ է սակայն թաղուած ու մակերեսէն անտեսանելի: Անիկա այլևս երբեք պիտի չըլլայ այդ ողորկ եւ խորտուբորտութենէ զուրկ ճերմակը, այլ գիծերու յիշողութեամբ բեռնաւոր պահպանակը (յիշողութեան պահպանակի իմաստով, որ կը պահէ ու կը յայտնէ): Ռետինով աւրուածին

ետեւ բիծը կը շարունակուի, այդ սեւութիւնը որ անկարելի է ճերմկցնել եւ զոր ստիպուած ենք դիմակալելու, Կերթիւտ թագուհիին պէս՝ գործած ոճիին «սեւ ու խորունկ բիծեր»ուն դիմաց¹⁰: Ահաւասիկ ինչու «Աստուծոյ մատիտը ռետին չի ճանչնար»¹¹ ինչպէս կ'ըսէ հայիթեան առածը: Տրուած ըլլալով Ռուբենի նախասիրութիւնը Ուիլիամ Տը Քունինկի նկատմամբ (պէտքը կը զգայ ամէն օր երթալ տեսնելու անոր գործերը), յիշեցնենք թէ այս վերջինը հրամցուցած էր, իր ընկերոջ Ռոպերթ Ռաուշնպերկի առաջարկով, սրբուելու ընթացքին մէջ եղող գծանկար մը: Ռաուշնպերկ ալ իր կարգին ներկայացուցած էր *Սրբուած Տը Քունինկի գծանկարը* (1943 - MOMA), գործ մը որ խլած էր ամիսէ մը աւելի, որպէսզի յաջողի սրբել մատիտով ու մեղանով կատարուած գծանկարը: Անոր աւելցուցած էր շրջանակ մը ու տիտղոսատախտակ մը որ կ'ապացուցէր սրբումին պարունակած թանձրութիւնը, Տը Քունինկի ներկայութիւնը որպէս ընկեր ու մեղսակից: Գործին մէջ բանող ուժը սիրոյ կամ բարեկամութեան ուժն էր, ստեղծագործ ուժը, որ գծանկարին մէջ կը տընտեսէ գիծին կեանքը:

¹⁰ William SHAKESPEARE, *Hamlet*, Արար 3, Տեսարան IV. OEuvres complètes, tragédies I, trad. Michel Grivelet, Paris, Robert Laffont, 1995, էջ 984-985: Ահաւասիկ անգլերէն բնագիրն ու թարգմանութիւնը.

«O Hamlet, speak no more: Thou turn'st mine eyes into my very soul; And there I see such black and grained spots / As will not leave their tinct»: «Օ Համլէտ, մի՛ խօսիր ալ, հայեացքս կը դարձնես խորքը հոգիիս, ուր կը տեսնեմ սեւ ու խորունկ բիծեր, որոնք պիտի չխամրին երբեք:

¹¹ « René DEPESTRE », *Cultures & Conflits*, 84, Hiver 2011, :

Բնանկարներ

Ճգնաւորի այս պիտոյքները բաւարար կը հանդիսանան Ռուբէնին կարենալ արտաբերելու համար մտային բնանկարի տեսիլքը, որով իրեն փաստօրէն բնանկարն է կարելորդ, ինչ որ կը թելադրեն արուեստանոցին մէջ գտնուող քարերը եւ կամ յիշեալ Սեզանի *Մէնթ Վիքթուար լեռը*, նոյնիսկ ծովային տեսարանի լուսանկարով նկարագարողուած թաշկինակի խաւաքարտէ տուփը, գուլցէ Պրըթանյի ծովով ու փարոսով:

Շարք մը գծանկարներ կ'առաջնորդեն երկրաչափական հայեացքներու՝ օդային տեսարաններ յուշող, լաւ մշակուած դաշտերով գիւղական բնանկարներու: Ի մտի կու գան Մաթիսի գործադրած գոյներու հակադրութիւններն ու անոնց հետեւանքները, սեզանեան մակերեսներ, որոնք արուեստագէտը կը մեկնաբանէ սեւ ճերմակով, մոխրագոյնով:

Գուլցէ Ռուբէն ներքին ճարտարապետի իր կազմաւորման կը պարտի վանդականախշերու օգտագործումը, որոնք կը խաղան նեցուկի դեր գծանկարի ի կատար ածման ընթացքին: Ատով զարդանկարչական այդ հնարքը (վանդականախշերը կը կազմըւին գիծերէ ու համաչափ գիծերու միահիւսուամէ) կը ստանայ էական, հիմնական տարողութիւն: Չարդարանքին՝ այսինքն աւելորդ կամ լրացուցիչ նկատուածին կ'իյնայ գործին հիմքը ապահովելու պարտականութիւնը, անոր հիմնադրութիւնն իսկ՝ ճարտարապետական իմաստով, որ

կարելի կը դարձնէ գործին կանգնումը: Ինչպէս որ ունայնը անհրաժեշտ կը նկատուի իմաստի երեւումին համար կամ երկարաբանութիւնը՝ հասկացողութեան, նոյն ձեւով ալ վանդականախշն է որ կ'ապահովէ ձեւին յայտնութիւնը: Թուղթի մակերեսին վրայ Ռուբէն տարածութիւնները կը սահմանագծէ հակադրութիւններով: Ան գիծերը կը կուտակէ վրայ վրայի մինչեւ որ սեւնան, մինչ թուղթին այլ

Ռուբէն կը ստեղծէ ամպանման ձեւեր, որոնք դիտողի երեւակայութեան ճամբան կը բանան: Աւելի հեշտայի, այս ձեւերը մէկգմէկու կը գուգակցեն մարմին ու բնանկար, կախեալ անկէ թէ մօտէն կը տեսնուին թէ հեռուէն:

մասերը կը ձգէ գրեթէ պարապ, հագիւ թէ մատիտի հպում տեսած: Կարգ մը տարածքներ կը ծնին աւելի երկար գիծերէ, իսկական գիծեր հանդիսացող, ակօսներու նման, որոնք կու գան զարնուելու թանձրախիտ, խոտառատ, նոյնիսկ փշոտ գիծերու: Ռուբէնի գծանկարներուն մէջ սեւութեան թանձրութիւնը երբեմն կը սկըւի նմանիլ ասեղներու թեզի մը, որոնք եկած հանգչած են թուղթի մակերեսին վրայ որպէս մագնիսացուած մակերեսի: Իրենց սրածայրութեամբ աչքը կը քերեն:

Օդային բնանկարներ՝ գծանկարները թոյլ կու տան մանաւանդ մեր-

Անվերնագիր
(2002) թուղթ եւ մատիտ 57 x 38,3 սմ

ձեցող հայեացք մը, երբ աչքը կը լքէ ընդհանուրը ու կը սուզուի գիծերու բազմակիութեան մէջ, կորսուելով անոնց անհունին խորը: Կը մտաբերենք Փասքայի երկու անհունները եւ փիլիսոփային սարսափը երբ, զննելով մարմինն ու բնանկարը, կ'անցնէր մեծոյիէն խորամոյնը, ընդհանուրէն մանրամասնութիւնը՝ անձկալի վիհադրումով:

«Մարդ հպատակ մըն է, բայց եթէ անդամայնէինք վինք, ինչ պիտի գտնէինք՝ զրուհը, սիրտը, ստամոքսը, երակները, ամէն մէկ երակ, արիւնը, արեան ամէն մէկ կաթիլ: Քաղաք մը, գիւղ մը՝ հեռուէն՝ քաղաք մը կամ գիւղ մըն են: Բայց երբ կը մօտենանք, կը վերածուին տուներու, ծառերու, կղմիստրներու, տերեւներու, խտտերու, մրջիւններու, մրջիւններու ոտքերու, մինչեւ անհուն: Այս ամէնը կը պարփակուի գիւղ եպրին մէջ»¹²:

Փաստօրէն ծրարի հարցն է Ռուբէնի յառաջ դրածը իր կարգ մը գծանկարներուն մէջ, - (բայց արդէն նոյն այդ մէկը չէր խճանկարի պարագային),- ամենէն սեւերը, անոնք որ աւելի կը պատկանին բնանկարին քան գրութեան եւ որոնք իրենց մանրակրկիտ ու եռանդուն գիծերով, «մրջիւններու ոտքեր»ու պէս կամ խոտի ծոտներու,- (խոտի այն ծոտներէն որոնք Ալպերթ Տիւռէր այնքան բծախնդրութեամբ մանրամասնած

էր, մեզ տանելով ծաղիկի կամ ցնորական ճնգեղջիւրի մը մորթի հետքի տեղագրական հայեացքէն դէպի մանրադիտակայինը),- կը գրաւեն դի-

Անցնելով խճանկարէն նկարչութեան եւ նկարչութենէն ալ գծանկարի, Ռուբէն ցոյց կու տայ ճանապարհ մը որ մղուած է ընչաթափման կամքով, վերադարձ դէպի պարզութիւն, որ անխուսափելիօրէն կը բխի լիութենէն:

տողին աչքը: Ծրարը, բառը մեզ կը հանգստացնէ, որովհետեւ կը պարփակէ շարժուն այն եզակիութիւնը որ Ռուբէն կը հրաւիրէ մեզ մօտէն տեսնելու, որով հեռուէն ուրիշ բան է որ կ'երեւի, ձեւեր որոնք կը ծագին լոյսի տարափոխութիւններէ բայց որոնք կ'արտայայտեն ձեւի մէջ բնատարկուելու մերժումը: Երբեմն կ'ափսոսանք չափի փոքրութեան վրայ, որով արգելք կ'ըլլայ որ դիտողը յափշտակուի գործով ու իյնայ անոր առթած սարսափին, ահ ու դողին մէջ: Խնայասիրութիւնը ունի նաեւ իր անպատեհութիւնները:

Մինչ երկրաչափական հակադրութիւններով գծանկարները իրենց տարածական դասաւորումով կը մեկնին խճանկարներէն, գծանկարներու ուրիշ շարքեր կը հաստատեն նախա-

¹² PASCAL, Pensées, 29 (Brunschvicg 115), *Œuvres complètes*, éd. établie et annotée par Jacques Chevalier Paris, La Pléiade, 1954, էջ 1095-1096.

սիրողթիւն մը կորերու ու բոլորածել գիծերու հանդէպ, այդպիսով մօտենալով հիւսքին, թեզանին, հիւսուածքին ուր վերադրումը իր տեղը կը զիջի հիւսանախշերուն: Ռուբէն կը ստեղծէ ամպանման ձեւեր, որոնք դիտողի երեւակայութեան ճամբան կը բանան: Աւելի հեշտայի, այս ձեւերը մէկգմէկու կը զուգակցեն մարմին ու բնանկար, կախեալ անկէ թէ մօտէն կը տեսնուին թէ հեռուէն: Ի մտի կուգան գանգուրները որ Լէոնարտօ կը ներկայացնէր իբրեւ պտուտակահողմեր կամ հակառակը: Ինչպէս նաեւ Ի. դարուն Ֆեռնանտ Լեժէի փորձը ուր նկարի մը մէջ ցոյց տրուած մոլորակի նմանող բանը վերջ ի վերջոյ կը բացայայտուէր պարզապէս որպէս չափազանց խոշորուած եղունգ¹³: Դիտանկիւնի այս բազմարժէքութեամբ Ռուբէն դիտողին կը թողու հայեացքի ընտրութիւնը, զինք ազատ ձգելով որ երազէ, շրջագայի երկնային մթնոլորտին ու մարմիններու հեշտայիութեան մէջ, երթայ ու գայ սրբազան Էրոսին ու աշխարհիկ սիրոյն միջեւ:

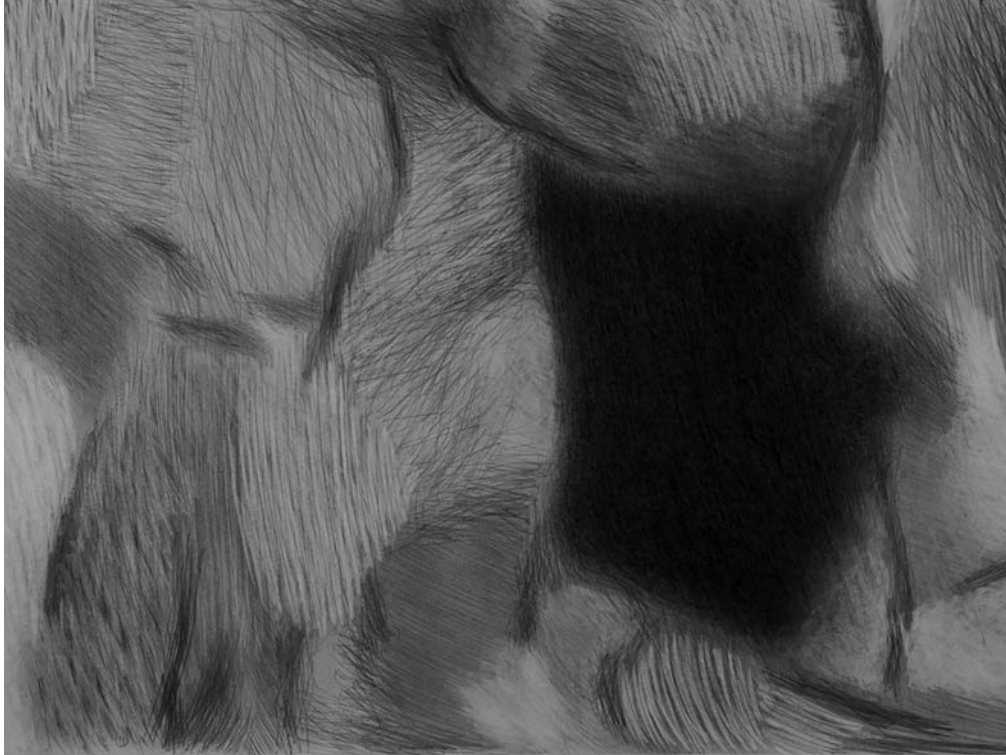
Ուրիշ գործերու մէջ Ռուբէն աւելի անդին կ'անցնի աւելի մօտենալով թուղթին: Լքելով եռանդուն գիծը ան կը նախընտրէ անհետացման ընթացքի մէջ եղող, թրթռացման հաս-

նող նրբութեամբ մանրաթելը: Գծանկարը իր ուժը կը քաղէ իր իսկ դիւրաբեկութենէն, կը դառնայ վաղանցուկ: Արուեստագետը կը բանի տագնապալի գծանկար մը, քիչ մը ցնորային, անրջային այցի կարգին, եկող ոչ թէ ճանաչելի կամ սահմանելի անուրջէ, այլ ուրուականի գետինէն: Ան թուղթը կը բաժնէ թեթել ուրուազծումներով քառակուսիներու, հազիւ երեւցող ճաղեր, որոնց վրայ պիտի գայ խճողուիլ գիծերու եւ նշաններու եռուզեռ մը, նոյնպէս եթերային: Տէկա՛ կը յիշեցնէ մեզի Փօլ Վալէրի՛ կը սիրէր յիշել Էնկրի հետեւեալ խօսքը՝ «Պետք է հետապնդել ձեւաւորման մէջ եղողը այնպէս ինչպէս ճանճ մը կը վազէ թուղթի կտորի մը վրայ»¹⁴:

Անցնելով խճանկարէն նկարչութեան եւ նկարչութենէն ալ գծանկարի, Ռուբէն ցոյց կու տայ ճանապարհ մը որ մղուած է ընչաթափման կամքով, վերադարձ դէպի պարզութիւն, որ անխուսափելիօրէն կը բխի լիութենէն: Վերջին գծանկարները ցոյց կու տան արուեստագետին յառաջխաղացքը այս ճանապարհին վրայ: Հեռացնելով մատիտը, թեթելցնելով գծանկարչութիւնը ան գծանկարը կը դարձնէ վերամբարձ, մինչեւ որ հպի անտեսանելիին, այսինքն այն բանին,

¹³ Fernand LEGER, *Fonctions de la peinture*, Paris, Gallimard (Folio), 1997, էջ 191: «Այս եղունգը հարիւր անգամ խոշորցուած լուսարձակելով կրնայի ըսել մէկուն՝ տեսէ՛ք, ահաւասիկ բարեշրջումի մէջ գտնուող մոլորակ մը, ուրիշին՝ ահաւասիկ վերացական ձեւ մը: Երկուքն ալ պիտի զարմանային ու խանդավառուէին, հաւատալով ըսածիս: Սակայն երբ վերջապէս իրենց յայտնէի թէ իրենց տեսածը պարզապէս կնոջս ցախ ձեռքին ճկոյտ եղունգն էր, անոնք պիտի մեկնէին նեղացած բայց այլեւս անգամ մըն պիտի չուղղէին խայտառակ այդ հարցումը թէ՛ ի՞նչ կը ներկայացնէ ան»:

¹⁴ Paul VALERY, *Degas, danse, dessin in Œuvres*, Paris, Bib. de la Pléiade, 1960, t.2, էջ 1185.

Անվերնագիր
(2006) թուղթ եւ մատիտ 38,2 x 57 սմ

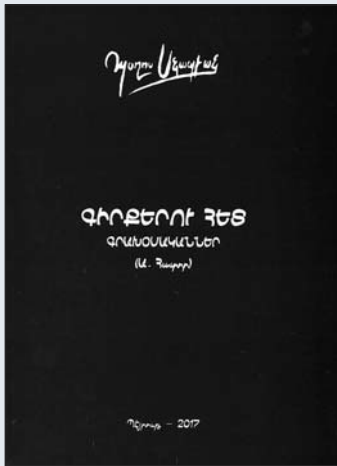
որ արուեստագետին ուսերուն կ'իյնայ դարձնել տեսանելի: Այս նուրբ ու թրթռացող նշաններով գործերուն դիմաց դիտողը չի տեսներ այլևս սահմանագծուած ամբողջութիւն մը, այլ երեւման իսկ հոլովոյթը: Ան կը դիտէ՝ փոխ առնելով կրկին Թիմ Կոլտի եզրերը՝ «գծանկարին հետ փոխանակ աչքերը յառելու անոր վրայ»¹⁵: Թուղթի էջը կը կրէ պատի մը ուժը, ոչ

այլևս բժաւոր կամ ճեղքոտած, այլ այն ներքնապատերուն նման, որոնց մէջէն կ'անցնին ոգիները երբ այցի կու գան մեր աշխարհը, իրենց հետ բերելով շնչառութիւն մը, որ տարօրինակ ձեւով կ'այլալէ օղը որուն մէջէն կը տեսնենք բաները: Ռուբէն այլևս մեր նայուածքին չէ որ կ'ուղղուի, այլ մեր շօշափուկներուն:

Թրգմն. Բ. Աճեմեան

* Այս գրութեան մէկ մասը լոյս տեսած էր «Յառաջ» օրաթերթի 3 Փետրուար 2008 թուակիր «Միտք եւ արուեստ» յաւելումածին մէջ: Կ'ուկենք հոս յարգանքի տուրք մը մատուցել անոր խմբագիր՝ Արիիկ Միսաքեանին - հղն: Թայերէն առաջին թարգմանութիւն մը լոյս տեսաւ Ռուբէնի գծանկարներու ցուցահանդէսին նուիրուած հատորին մէջ, Ռուբէն Նաճարեան՝ Գոյնէն անդին, խմբագիր՝ Նայիրի Խաչատուրեան, Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտ, Երեւան, 2017: Վերել տրուածը անոր վերանայուած տարբերակն է - թարգմ.]

¹⁵ Tim INGOLD, *նշեալ երկ*, էջ 266:

Գիրքերու հետ - Գրախօսականներ - Ա. հատոր
Յեղիմակ՝ Պօղոս Սնապեան

Պօղոս Սնապեանի *Գիրքերու հետ-գրախօսականներ* գիրքին առաջին հատորը, որ կը բաղկանայ 190 էջէ, լոյս տեսաւ Յամագգայինի «Վահէ Սէթեան» տպարանէն, 2017-ին:

Հատորը կ'ընդգրկէ թիւով 24 գրախօսականներ: Յեղիմակը ներկայացուցած է 17 հեղինակներու երկեր, որոնք հայ գրականութեան գոհարներէն կը համարուին:

Գիրքին մէջ տողանցող պատկառելի հոյին մաս կը կազմեն Յամաստեղ, Նշան Պէշիկթաշեան, Արամ Յայկագ, Կարօ Սասունի, Մատթէոս Չարիֆեան, Մուշեղ Իշխան, Վահրամ Մավեան, Ա. Ծիրակեան, Կարօ Փօլատեան, Ս. Վրացեան, Յակոբ Օշական եւ ուրիշներ:

Գրախօսականները գրուած են 1954-1974 թուականներուն միջեւ եւ լոյս տեսած են «Նայիրի» շաբաթաթերթի, «Միջնաբերդ» գրական տարեգիրքի եւ «Բագին» ամսագիրի զանազան թիւերուն մէջ:

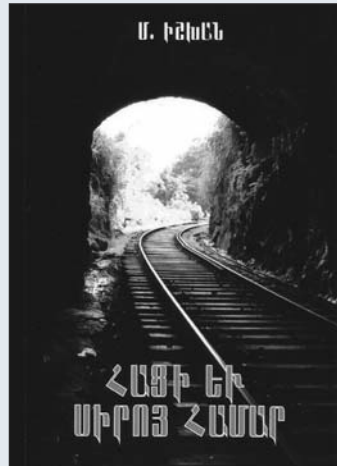

Երբ պատանի ենք

«Արաս» հրատարակչութիւնը դպրոցական հասակի պատանիներուն կը ներկայանայ հայ գրականութեան ընտրանիով մը:

Երբ պատանի ենք գիրքով կարելի է ծանօթանալ ժամանակակից հայ գրողներու պատմը-լածքներէն խտացուած ու պարզեցուած նմուշներու: Գիրքին համար հիմք հանդիսացած է սփիւռքահայ վաստակաշատ մանկավարժներ Մարօ Գալայճեան-Քիւրքճեանի ու Յարութիւն Քիւրքճեանի կողմէ 2006-ին հրատարակուած «Հայրենի աղբիւր»-ի գրադարանի վեցերորդ գիրքը՝ «Տասը աշխարհ»ը:

Կ. Սասունիի, Լուիզա Աւլանեանի, Յակոբ Մնձուրիի, Զ. Եսայեանի, Գուրգէն Մահարիի, Մուշեղ Իշխանի, Անդրանիկ Ծառուկեանի, Չարեհ Որբունիի, Ուիլյըմ Սարոյեանի, Յակոբ Կարապետցի, Մկրտիչ Մարկոսեանի, Վահրամ Մավեանի, Վեհանուշ Թեքեանի, Մարուշի, Վահէ Պէրպէրեանի ու Վահէ Օշականի պատմուածքները տեղադրուած են մանկութենէ դեպի վաղ երիտասարդութիւն ընթացող ժամանակագրութեամբ:

Հացի եւ սիրոյ համար
Յեղիմակ՝ Մուշեղ Իշխան

Համագգայինի «Վահէ Սէթեան» հրատարակչատունը վերահրատարակած է Մուշեղ Իշխանի *Հացի եւ սիրոյ համար* գիրքը, որ բաղկացած է 354 էջերով:

Գիրքը լոյս տեսած է մեկենասութեամբ Սիտնի բնակութիւն հաստատած Յրայ եւ Չոհրապ Գըւըրեաններու՝ ի յիշատակ գրականագետ Պօղոս Սնապեանի:

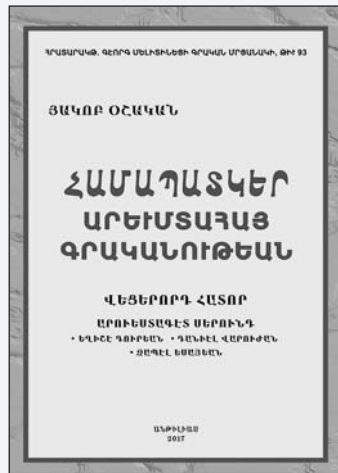
Գիրքին մէջ կան 15 պատմը-լածքներ, որոնց ընդմէջէն Մուշեղ Իշխան ներկայացուցած է հայկական կեանքէն դրուազներ՝ ինքնակենսագրական դէպքերու վրայ հիմնուած:

Թաղականին կնիկը
Յեղիմակ՝ Երուանդ Օտեան

Համազգայինի «Վահէ Սէթեան» հրատարակչատունը վերահրատարակած է Երուանդ Օտեանի *Թաղականին կնիկը* վեպ՝ հեղինակին 90-ամեակին առիթով:

Գիրքը կը ներկայացնէ 20-րդ դարու պոլսահայ կեանքի կենցաղը, ուր հեղինակը նկարագրած է իշխող եւ մեծահարուստ խաւի կանանց բմահաճոյքները, մարդկային այլատեսակ նկարագիրները, ընտանեկան եւ բարոյական հարցերն ու սովորութիւնները:

Համայնապատկեր արեւմտահայ գրականութեան (2. Հատոր)
Յեղիմակ՝ Յակոբ Օշական

Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան տպարանէն լոյս տեսաւ «Գէորգ Մելիտինեցի» գրական մրցանակի 89-րդ հատորը՝ Յակոբ Օշականի Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան» 2. հատորը (Բ. հրատարակութիւն), խմբագրութեամբ Վարուժան արք. Յերկելեանի:

Այս հատորը կը պարունակէ հայ գրականութեան արուեստագէտ սերունդի գրողներէն Եղիղէ Դուրեանի, Դանիէլ Վարուժանի եւ Չապէլ Եսայեանի վաստակներուն ու անոնց գործերուն վերլուծումները:

Խենթը
Յեղիմակ՝ Րաֆֆի

Համազգայինի «Վահէ Սէթեան» հրատարակչատունը վերահրատարակած է Րաֆֆիի *Խենթը* 448 էջերէ բաղկացած:

Գիրքը անդրադարձ է հայ ազգային-ազատագրական շարժման վերելքին՝ կապուած իրադարձութիւններուն: Րաֆֆին կ'արժարծէ ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարը՝ արեւմտահայ ժողովուրդի գլխաւոր խնդիրը նկատելով այդ գաղափարի «անդադար եւ անընդհատ նախապատրաստութիւնը»:

Ասոր գեղարուեստական արտայայտութիւնն է *Խենթը* վեպը, գոր ան գրած է 1881 թուականին:

ՌՈՒԲԷՆ ՆԱՃԱՐԵԱՆ

- Ծնած է Պեյրուժ 1951-ին:
- 1975-ին ստացած է Պեյրուժի Académie Libanaise des BeauxArts-ի վկայականը՝ ներքին ճարտարապետության բաժինէն:
- Ռուբէնը շարունակած է իր արուեստի ուսումը Փարիզ եւ 1977-ին ստացած է նկարչութիւն-որմնանկարչութիւն մասնագիտութեան վկայականը Ecole Nationale Supérieure des Arts Décoratifs-էն:
- 2001-ին Ռուբէնը ստացած է նաեւ արուեստաբանութեան վկայական Փարիզի Ecole Pratique des Hautes Etudes համալսարանէն:
- Պաշտպանած է իր թեզը «Գոյնի եւ տարածութեան ներկայացումը հայկական մանրանկարչութեան մէջ» թեմայով:
- 1977-ին արժանացած է Henri Lehmann նկարչական մրցանակին Institut de France-էն:
- Ան հեղինակ է բազմաթիւ երփնապակիներու եւ խճանկարներու մեծածաւալ աշխատանքներու, անհատներու ինչպէս նաեւ կրօնական կառոյցի համար Ֆրանսայի, Պարսից Ծոցի երկիրներու, Սինկափուրի եւ Պրունէյի մէջ:
- Ռուբէնի իւղանկարները, ջրանկարները եւ գծանկարները ցուցադրուած են խմբային ցուցահանդէսներու եւ շարք մը անհատական ցուցահանդէսներու մէջ, ինչպէս՝ Formas Internacionales (Մատրիտ, 1981), Galerie Colette Blételet (Փարիզ, 1985 թ.) Artelier Gallery (Լոնտոն, 1988), Studio Sienko (Լոնտոն, 1995), Galerie Médiane (Փարիզ, 2000 թ.), Galleria Minerva (Պերուճիա, 2002), եւ Ca' Zen (Մեսաթի, Վենետիկ, 2011 թ.):
- Ռուբէն կ'ապրի եւ կը ստեղծագործէ Փարիզի մէջ:

